

वृषसारसंग्रहः

Chapter 1

[प्रथमोऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं

सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।

हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं

प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।

पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२ ॥

अतृप्तः पुनः पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३ ॥

जनमेजय उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

1a cf. Śivadharmottara 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 193v–195v, C₄₅ ff. 201v–203v, C₀₂ ff. 267r–270r, K₈₂ ff. 1v–3v, K₁₀ exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd–2.22 are missing), K₇ ff. 209v–211v, K₃ ff. 227v–229v; M ff. 1r–3v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂; lemmata in parentheses indicate a longer chunk of text for which there may be additional variants given in the apparatus 2c cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना 4ab = MBh 13.112.9ab

1a न्तमनन्तः] C₉₄C₄₅^{pc}C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; न्तमन्तः C₄₅^{ac} • पारं] CK₇ME; पारं K₈₂K₁₀K₃
1b सुसूक्ष्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; सुसूक्ष्मः C₀₂ • जगत्सुसारम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; जगत्सुसारं C₀₂, जगत्सुसारं K₁₀, जगत्सुसारं K₃ 1c भिरासमग्रं] CK₈₂K₁₀K₇K₃E; भिर्यत्समग्रं M (unmetr.)
1c वृषः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वृषो C₉₄^{ac} 2b सहस्राध्यायमुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; सहस्राध्यायमुः C₀₂, सहस्राध्यायमुः E 2c पर्व चास्य] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M^{pc}; पर्वचास्य C₄₅, पर्वचास्य C₀₂K₃M^{ac}E
• शतं पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; त C₀₂ 2d श्रुत्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; श्रद्धा C₄₅
• भारतसंहिताम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; भारतसंहिता C₀₂, भारतसंहिता K₃, नारादसंहिताम् E 3a अतृप्तः पुनः पप्रच्छ] em.; अतृप्तः पुः★प्रच्छ C₉₄, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ C₄₅K₈₂K₁₀K₇, अतृप्तः पुनःपप्रच्छे C₀₂, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ K₃, अतृप्तः पुनः पप्रच्छ M, अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E 3b वैशम्पायनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; वैशम्पायनः C₀₂
3c जनमेजय यत्पूर्वं] em.; जनमेजयेन यत्पूर्वं C₉₄^{pc}C₄₅K₇K₃E, जनमेजये यत्पूर्वं C₉₄^{ac}, जन्मेजयेन यत्पूर्वं C₀₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₈₂, जनमेजयेन यत्पूर्वं K₁₀, जन्मेजयेन यत्पूर्वं M 3d तच्छृणु त्वमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तच्छृणु त्वमः C₀₂, ××××× K₁₀, तच्छृणु स्वमः K₃ • तन्द्रितः] C₀₂K₈₂; तन्द्रितम् C₉₄C₄₅K₇K₃ME, ××× K₁₀
4 जनमेजय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; जन्मेजय C₀₂ 4a भगवन्सः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भगवन्सः C₀₂, भगवन्सः K₃, भगवन्सः M • धर्मज्ञः] CK₁₀K₇ME; धर्मज्ञः K₈₂, धर्मज्ञः K₃ 4b विशारदः] C₉₄K₁₀K₇K₃; विशारदः C₄₅C₀₂K₈₂E, विशारदम् M

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥
 द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्विजोत्तम ।
 कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥
 अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
 शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥
 जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥
 [ब्रह्मविद्या]
 [विगताराग उवाच ।]
 ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
 स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
 निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

✧

4d अस्ति धर्मं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; अस्ति धर्मः C₄₅, अस्ति धर्मं C₀₂M, अधर्मं K₃ • परं गुह्यं] C₉₄K₁₀K₃ME;
 परो गुह्य C₄₅, परं गुह्य C₀₂K₈₂, परगुह्यं K₇ 5a द्वैपायनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; द्वैपायनं C₀₂ •
 मुखोद्गीर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मुखोद्गीर्णं C₀₂, मुद्गीर्णं K₃, मुखं गीर्णं M^{ac}, मुखं गीर्णं M^{pc}, मुखोद्गीर्णं
 E 5b धर्मं वा यद्वि] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; धर्मं यत्तद्वि C₄₅, धर्मवत्य द्वि C₀₂, धर्मं वा यद्वि K₃, धर्मवाक्यं द्वि.
 M • •त्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃E; •त्तमः C₀₂, •तमः M 5c हि मे तृप्तिं] CK₈₂K₁₀K₇E; हि मे
 तृप्ति K₃, प्रसादेन M 5d यत्नात्तपोधन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यत्नात्तपोधन C₉₄, यत्ना तपोधनः C₀₂, यत्ना तपोधन
 K₃, यत्नन्तपोधन M 6 वैशम्पायन उवाच] CK₈₂K₁₀K₇K₃M^{pc}E; omitted in M^{ac} 6a राजन्नं]
 CK₈₂K₁₀K₇E; राजन्नं K₃, राजन्नं M 6b •ख्यानमनुत्तमम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; •ख्यानमनुत्तमम् C₄₅,
 •ख्यानमुत्तमम् C₀₂, •धर्मव्याख्यानमुत्तमं K₃ (unmetr.) 6c •प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; •प्राप्तं C₀₂
 6d •धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; •धर्मं C₀₂ • शृणोतु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शृणोतु C₀₂ •
 मे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; मे C₄₅ 7a •कर्तारं] CK₈₂K₇K₃ME; •कर्तारं K₁₀ 7b •व्रतं]
 CK₈₂K₁₀K₇K₃E; •व्रतं M • •यणम्] C₉₄C₄₅K₁₀ME; •यनं C₀₂, •यणः K₈₂, •यनं K₇, •यणो K₃
 7d •परम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; •व्रितम् C₀₂K₃, •परं K₁₀ 8a •र्थं प्रश्नैकं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •र्थं
 प्रश्नैकं C₉₄K₃, •र्थप्रश्नैकम् C₀₂E, •र्थप्रश्नैकं M 8b प्रभं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; प्रभुं C₀₂, प्राभं K₇
 8c •धरो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇K₃ME; •धरो C₉₄, •धरा K₁₀ 8d •व्रितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •व्रितं
 C₀₂K₃M 9a ज्ञेया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇M; ज्ञेयं C₄₅C₀₂, ज्ञेय K₃, भूयो E 9b •वर्णं] CK₈₂K₁₀K₇K₃M;
 •वर्णां E • •वर्जिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₃ME; •वर्जितं C₀₂, •वर्जिताः K₇ 9c •व्यञ्जनं] CK₈₂K₁₀K₇K₃M;
 •व्यञ्जनं E 9cd •मुक्तमक्षं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •मुक्तं अक्षं C₄₅, •मुक्तं अक्षं K₃, •मुक्तं अक्षं M 9d किमु
 तत्परम्] C₉₄K₈₂K₇E; किमतः परम् C₄₅C₀₂, किमतत्परं K₁₀K₃M 10a •चार्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ME;
 •चार्यं C₀₂K₇K₃ 10ab •सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇K₃ME; •विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुलं C₀₂,
 •सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् K₁₀ 10d किमु तत्परम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; किमतः परम् C₄₅M, किमतत्परं C₀₂K₃

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
 देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
 यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥
 कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।
 स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
 एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 अतिसंशयकष्टं ते पृष्ठो ऽहं द्विजसत्तम ।
 दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥
 कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
 सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥
 तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
 सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥
 हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।

11b cf. Kūmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियते ऽग्निशिवादिभिः । तस्याशीचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

11 राग उवाच] CK₈₂K₁₀K₇ME; रागोवाच K₃ 11a देहे क्ष०] C₉₄C₀₂K₇; देहात्क्ष० C₄₅, देहक्ष० K₈₂K₁₀K₃ME • याते] CK₈₂K₁₀K₇ME; यान्ते K₃ 11b अग्निशिवादिभिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; अग्निशिवादिभिः C₀₂, अग्नि शिवादिभिः K₃ 11c दूतैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; दूतैः C₀₂K₃ • नीतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃; नीत्वा C₀₂, नीतः M, नीता E 11d निरञ्जनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; निरञ्जन C₀₂ 12a पाशैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; पाशो C₀₂, पाशैः K₃ • बद्धो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; बद्धो C₄₅, बद्ध K₃ 12b निर्देहश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; निर्देहः स C₀₂, निर्देहस्य K₃, निर्देहस्य M^{ac} • व्रजेत्] CK₈₂K₇K₃ME; भवेत् K₁₀ 12c स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्गं C₀₂K₃M • स] CK₈₂K₇K₃E; सं K₁₀M • याति] K₈₂K₁₀K₇K₃M; यान्ति CE 12e संशयं] CK₇ME; संशये K₈₂, संशयो K₁₀K₃ 12f भूमिच्छामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇K₃ME; भूमि C₄₅ 13 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇K₃ME; omitted in K₈₂ 13a अतिसंशयकष्टं ते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; अतिशंसय(कष्टन्ते C₉₄; अतिसंशयकष्टमे C₀₂M^{ac}E, अतिसंशयकष्टो मो K₃ 13b द्विजसत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; च द्विजोत्तमः C₀₂, द्विजसत्तमः K₃ 13c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ज्ञेय C₀₂K₁₀K₃ME • मनुष्यैस्तु] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; मनुष्यैश्च C₄₅, मनुष्यैस्तु C₀₂, मनुष्यैस्तु K₃ 14a कर्म०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃M; अनर्थयज्ञ उवाच ।। कर्म० C₀₂E • हेतुः] C₄₅; हेतु C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME, हेतु C₀₂, हेतु K₃ • शरीरस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; शरीरस्य C₀₂ 14b उत्पत्तिर्नि०] M; उत्पत्तिनि० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E, उत्पत्तिनि० C₀₂K₃ • च यत्] CK₈₂K₇ME; च यः K₁₀, यत् K₃ 14c सुकृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; सुकृतकृतम् C₀₂, सुकृत K₃ • चैव] CK₈₂K₁₀K₇ME; वापि K₃ 14d हृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇K₃ME; हृतः C₀₂ 15a तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तेनैव C₀₂K₃ • संयाति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सा यान्ति C₀₂K₃, सा याति M 15b वा] CK₁₀K₇ME; च K₈₂K₃ 15c सुख०] CK₈₂K₁₀K₇E; सुखं M • दुःखं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇M; दुःख C₀₂K₁₀E 15d सम्भवम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; सम्भवः C₀₂E 16a न्द्र] CK₈₂K₇ME; न्द्रः K₁₀ 16b देहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; देहे C₀₂, देह K₁₀M • नृणाम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇ME; नृणा C₄₅C₀₂

यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥
 न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।
 कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥
 कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
 त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥
 कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥
 मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
 अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥
 समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
 शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥
 षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
 द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥
 त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
 एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥

16c यं कालपाशमित्याहुः] em.; यं कालपाशमित्याहुः $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02} , यं कालपाशमित्याहुः $K_{10}K_7E$,
 कालपासेति (पस्त्वे)ह M **16d** ऋत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; ऋतः $C_{45}C_{02}$ **17a** विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$;
 विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि.] $C_{45}M$; किञ्चिद्वि. $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, किद्वि. C_{94}^{ac} , किञ्चि जि. C_{02} **17b** कथं
 द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; ★★★★★★ (म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि) (*cancelled*) कथं द्विज C_{02}
17c कालपाशं च] $CK_{82}K_{10}K_7E$; कालपासेति M **17d** वेत्तुमर्हसि] $CK_{82}K_{10}$; वेत्तुमर्हसि K_7 , वेत्तुमर्हसि
 ME **18a** कला.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; काला. $C_{02}K_{82}^{ac}$ • कालं च] $CK_{82}K_{10}K_7$; कालश्च ME
18b कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; कला $C_{45}K_7$, विधिं K_{82} , कला: M **18c** त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_7E$; त्रुटिद्वय
 $C_{45}K_{10}$, त्रुटिद्वयं $K_{82}M$ • निमेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$; निमेषस्तु C_{94} , निमेषद्वि. K_{82} **18d** निमेषद्वि.]
 $CK_{82}K_{10}K_7E$; निमेषद्वि. M **19a** गुणिता] $CK_{82}K_{10}K_7E$; गुणितं M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः]
 $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; वै त्रिंशता C_{45} , काष्ठा वै त्रिंशति C_{02} , काष्ठान्वै त्रिंशति M **19c** मुहूर्तश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$;
 मुहूर्तं C_{45} , मुहूर्तश्च E **19d** मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मानुषश्च C_{02} • उत्तम] $CK_{82}K_{10}K_7E$; उत्तमः
 $K_{10}M$, उत्तमः K_7^{ac} **20a** मुहूर्त.] $CK_{82}K_{10}K_7$; मुहूर्ता M , मुहूर्त E **20c** ऋतं] $CK_{82}K_{10}K_7E$;
 ऋत M **20d** नीषिणः] $CK_{82}K_{10}K_7E$; नीषिण M **21a** समा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$; मास
 C_{02} • मासाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; मासश्च $C_{02}E$, मासाहुः M **21b** काल.] $CK_{82}K_{10}ME$; कला.
 K_7 **21c** शतं] $CK_{82}K_{10}K_7M$; शत. E **21b** मानुष.] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$; मानुष्य. $C_{45}C_{02}$ (un-
 metr.) **22** (षष्टि... संज्ञितः)] $CK_{82}K_7ME$; omitted in (eyeskip to f□□□□ □□□□ □□ □□) K_{10}
22a षष्टिं चैव] CK_7M ; षष्टिं वर्ष. K_{82} , omitted in K_{10} , षष्टिश्चैव E **22b** युगः] $CK_{82}K_7$; omitted
 in K_{10} , युग ME **22c** द्विगुणः कलिसंख्यातो] $CK_{82}K_7$; omitted in K_{10} , कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M , द्विगुणा
 कलिसंख्यातो E **22d** द्वापरो युग संज्ञितः] $CK_{82}K_7$; omitted in K_{10} , द्वापरः युगः संज्ञिकम् M , द्वापरे युग संज्ञितः
 E **23** (त्रेता... एकसप्ततिः)] $CK_{82}K_7ME$; omitted in (eyeskip to f□□□□ □□□□ □□ □□) K_{10}
23a त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; त्रेता $C_{02}M$, omitted in K_{10} , त्रेता K_7 • त्रिगुणा] $CK_{82}K_{10}K_7E$; त्रिगुणो M
 • ज्ञेया] $CK_{82}K_{10}K_7E$; ज्ञेयः M **23b** युगः] $CK_{82}K_7M$; omitted in K_{10} , युग E **23d** ह्ये.]
 $CK_{82}K_{10}ME$; हे. K_7 • सप्ततिः] $CK_{82}K_{10}K_7E$; सप्तति M

मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
 कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥
 दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
 रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
 अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥
 परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
 अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥
 यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
 कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्यहे ॥ १:२८ ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
 कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥
 चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।
 कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥
 एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
 अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

29ab ≈ Umāmaheśvarasaṃvāda 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः 29 ≈ Kūrmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे ॥ 30d = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7

24 (मन्वन्तरस्य... संख्यया)] CK₈₂K₇ME; omitted in(eyeskip to ॐॐॐॐ ॐॐॐॐ ॐॐ ॐॐॐ) K₁₀
 24a चैकस्य] CK₈₂^{pc}K₇M^{pc}E; omitted in K₈₂^{ac}K₁₀M^{ac} 24b ॐक्तं] CK₈₂K₁₀K₇E; ॐक्त M
 24c कल्पो] C₄₅; कल्प C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME, omitted in K₁₀ • मन्वन्तः] CK₈₂K₁₀K₇E; न्वन्तः
 M^{ac}, मन्वन्तः M^{pc} 24d दश] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; दश C₄₅, omitted in K₁₀ • संख्यया]
 CK₈₂K₁₀K₇E; संख्यया M 25b आहः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; आह C₉₄ • परिकल्पितम्] C₉₄K₇;
 करिकल्पितम् C₄₅, परिकल्पितः C₀₂K₁₀ME, परिकीर्तिताः K₈₂ 25d दर्शिभिः] CK₈₂K₁₀K₇E; दर्शिभि
 M 26a प्रलीयन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; प्रलीयते C₄₅ 26b सर्वं च०] CK₈₂K₁₀K₇E; सर्वश्च० M
 26c अहागमे] CK₈₂K₇; अहाग× K₁₀, अहागमे M (unmetr.), अहागमे E 26d पद्यन्ते] CK₈₂K₁₀K₇E;
 पद्यति M 27a ॐर्ध०] CK₈₂K₇ME; ॐर्ध K₁₀ 27cd वाहुर्भृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वाहुर्भृ० C₀₂K₁₀M
 27d महर्षयः] CK₈₂^{pc}K₁₀E; महर्षयः K₈₂, महर्षयः K₇, महर्षिभिः M 28a ॐआर्क०] CK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; ॐआर्का०
 M^{ac} • तारेन्दु] CK₈₂K₁₀K₇E; तारेन्दु M 28b दृश्यते त्विह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; दृश्यन्दिह C₄₅, दृश्यते
 त्विहः C₀₂, दृश्यते त्विहः M 28c ॐत्वैव] C₉₄K₈₂K₇E; ॐत्वैव C₄₅K₁₀M, ॐत्वैह C₀₂ 28d ॐश्रमं]
 CK₈₂^{pc}K₇E; ॐश्रमो K₈₂, ॐश्रमन् K₁₀, ॐश्रमो M • विद्यहे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विद्यहे C₄₅, विद्यते M
 29b कालः] CK₈₂K₁₀K₇M; काल E 29c कालस्य] CK₈₂K₁₀K₇M^{pc}E; कालःस्य M^{ac} • वशगाः]
 CK₈₂K₁₀K₇M; वशगा E 29d कालवशकृ०] CK₈₂K₁₀K₇E; कालो वशकृ० M 30b देवराजा] CK₈₂K₁₀K₇;
 देवराज ME • ॐत्तम] CK₈₂K₁₀K₇E; ॐत्तमः M 31a कालो] C₉₄C₄₅K₈₂; काल C₀₂K₁₀K₇ME
 31b ब्रह्मा विष्णुः परः] C₄₅; ब्रह्मविष्णुपरः C₉₄K₇M, ब्रह्मा विष्णु परः C₀₂K₈₂K₁₀, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.)

विगतराग उवाच ।
 श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
 परार्थं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
 प्रयुतं नियुतं कोटिर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥
 खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
 समुद्रो मध्यमन्तं च परार्थं च परं तथा ॥ १:३४ ॥
 सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्थं यावदेव हि ।
 परार्थद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
 पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥
 [ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
 ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
 कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।

34ab = Brahmanḍapūraṇa 3.2.101

32a श्रुतं वै] CK₈₂K₁₀K₇E; श्रुतो वः M • चक्रं तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; चक्रस्य C₀₂, चक्रतु M
 32b विनिःसृतम्] corr.; विनिःसृतम् CK₈₂K₁₀K₇ME (unmetr.) 32c परार्थं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 परार्थं च C₉₄, परार्थं M^{ac}, परार्थं M^{pc} • परं चैव] CK₈₂K₁₀K₇E; परार्थं M 32d वः] CK₈₂K₁₀K₇M^{ac};
 नः M^{pc}, यः E • दीपितम्] CK₈₂K₁₀K₇E; दीयतां M 33 अनर्थयज्ञ उवाच] CK₈₂K₁₀K₇ME; omitted
 in K₈₂ 33b सहस्रं] CK₈₂K₁₀K₇E; साहस्रं M • युतं] CK₈₂K₇ME; तन् K₁₀ 33cd कोटिम् ।
 CK₈₂K₁₀ME; कोटिः K₇ 33d बुदं] CK₈₂K₁₀ME; बुदं K₇ 34a निखर्वं च] CK₈₂K₇E; निखर्वं
 तु K₁₀, निखर्वं M 34b शङ्कुः] corr.; शङ्कुः CK₈₂K₁₀K₇M, शङ्ख E • पद्मं] CK₈₂K₁₀K₇E; पद्म M
 34cd (समुद्रो... तथा)] CK₈₂K₁₀K₇M; omitted in E 34c समुद्रो] CK₈₂K₁₀K₇E; समुद्रो M •
 मध्यमन्तं च] CK₈₂M; मध्यमन्तं च K₈₂, मध्यमन्तश्च K₁₀, मध्यमन्तश्च K₇, omitted in E 34d परार्थं च
 परं तथा] CK₈₂K₁₀K₇E; परार्थं परद्विगुणम् M 35 (सर्वे... विधीयते)] CK₈₂K₁₀K₇M; omitted in E
 35b परार्थं] K₇; परार्थं C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀M, परार्थं C₉₄, omitted in E 35c परार्थं] CK₈₂K₁₀ME;
 परार्थं K₇ 35d संख्या] CK₈₂K₁₀K₇E; संख्या M 36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] CK₁₀K₇;
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः K₈₂K₇, परात्परतरास्ति इति मे निश्चिता मतिः M, वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च ।
 परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।। E 36c वेदः] C₉₄E; वेदे C₄₅C₀₂K₁₀K₇ (unmetr.), वेदा K₈₂,
 वेदैः M 36f आख्याता] C₉₄C₄₅K₈₂; आख्यातं C₀₂K₁₀K₇ME • उत्तम] CK₈₂K₁₀K₇E; उत्तम M
 37a ब्रह्माण्डं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ब्रह्माण्ड C₀₂ 37b प्रमाणं प्रापितं क्वचित्] conj.; प्रमाणं प्रापितं क्वचित्
 CK₈₂K₁₀E, प्रमाणं प्रापितं क्वचित् K₇, प्रमाणं प्रापितं कति M 37d सूर्यस्तः] CK₈₂K₁₀K₇E; सूर्यो M^{ac}, सूर्यो
 M^{pc} • महीम्] C₄₅C₀₂K₈₂M; महीम् C₉₄, मही K₁₀K₇E

ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
 देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥
 पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
 ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥
 शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
 दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥
 [भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

सहासहः सहः सहो विसहः संहतो ऽसहा ।
 प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
 दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२ ॥
 आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ।

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३ ॥
 संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ।

39cd cf. Brahmanḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

38a ब्रह्मा०] CK₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं] CK₈₂K₇M; प्रसंसा तु K₁₀, च संख्यातुं E 38b शक्यं
 क०] K₈₂K₁₀E; शक्या क० CK₇, सक्थाङ्क० M 38c देवास्ते] CK₈₂K₁₀K₇E; देवतापि M 38d मानुषाणां च]
 CK₈₂K₁₀K₇E; मानुषार्णश्च M^{ac}, मानुषानाश्च M^{pc} 39c पुराख्यातो] CK₈₂K₁₀K₇; पुराख्यातं M, ममाख्यातो
 E 40a शिवाण्डा०] CK₈₂K₁₀K₇E; शिवाण्ड० M^{ac}, शिवाण्डे० M^{pc} 40b सर्वेषामिव भूभृताम्] conj.;
 सर्वेषामिव भूरिताः C₉₄C₄₅K₇, सर्वेषामिव भूरिताः C₀₂, सर्वेषामिव भूरिता K₈₂, सर्वेषामिव भूरिताम् K₁₀, सर्षपा इव भाविता
 M, सर्वेषामिव भूरू इमां E 40c दिशा०] CK₈₂K₇ME; शिवा० K₁₀ 40d ब्रह्माण्डे] CK₈₂K₁₀K₇E;
 ब्रह्माण्डा M • कीर्तितं शृणु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; य च कीर्तितम् C₄₅, कीर्तिता शृणु M 41a सहासहः]
 K₇; साहासह CK₈₂K₁₀ME • सहः सहो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सहः सज्ञा C₄₅, सहो सखः M, सहः सज्ञो E
 41b विसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विसह C₀₂M • सहा] M; सभा C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, सभाः C₄₅, सता
 E 41c प्रसहो] CK₈₂K₁₀K₇M; प्रसहः E • प्रसहः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M; प्रसहः C₀₂, सप्रहः E • सानुः]
 CK₈₂K₁₀; सानु K₇ME 41d पूर्वतो] CK₈₂K₁₀K₇M; पूर्वतो E 42a भासनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇M;
 भास× C₀₂, भासतो E • भानुः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; भानु C₄₅M 42b द्युतिमो] CK₈₂K₁₀M; द्युतिनो
 K₇E 42c दीप्ततेजाश्च तेजाश्च] CK₈₂K₁₀K₇; दीप्ततेजाश्च तेजश्च C₄₅, दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.), दीप्ततेजश्च
 तेजाश्च E 42d तेजा तेजवहो] CK₈₂K₁₀K₇E; तेजतेजयह M 43a आग्नेये] CK₈₂K₁₀E; आग्नेय K₇, आग्नेयं M
 • त्वेतदा०] CK₈₂K₁₀K₇E; त्वेचमा M 43b शृण्वथ] CK₈₂K₁₀K₇E; शृणुथ M • द्विज] CK₈₂K₇ME;
 द्विजः K₁₀ 43d संयमो] CK₈₂K₁₀K₇E; संयम M • यमुनो] C₉₄C₄₅K₁₀; यमनो C₀₂K₇, यमुना K₈₂, यमतो
 M, यमुना० E • यमः] CK₈₂K₁₀K₇E; यन M 44a संयनो यमनोयानो] K₈₂; संयमो यमनोयानो C₉₄C₀₂E,
 संयमो यमनोयानो C₄₅K₁₀, संयमा यमनो यामो K₇, यमियुग्मा यनो यानः M 44b यनियुग्मा यनो यनः] K₁₀; यनियुग्मा
 नयो यनः C₉₄C₀₂K₈₂, यनियुग्मा नयो नयः C₄₅, यनियुग्मा नयो यमः K₇, दशमा याम्यमाश्रुता M, यनियुग्मा नयोनय E

[नैरुते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४ ॥
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ।

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५ ॥
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १:४७ ॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥ १:४९ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:५० ॥

44c नगना नन्दो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇M; नगजा नन्दो C₄₅, नगनागेन्द्र M, नगनो नदो E 44d नगरो नगनन्दनः] K₁₀M^{ac}; नगरोरगनन्दनः C₉₄K₇, नगरो(नगनन्दनः) C₄₅, नग(रो)××नन्दनः C₀₂, नगरोरगनन्दनः K₈₂, नगरो नननन्दनः M^{pc}, नगरोरगनन्दनः E 45a नगर्भो] CK₈₂K₇E; नृगर्भो K₁₀, नगर्भ M • गहनो गुह्यो] CK₈₂K₁₀K₇; गुह्यो गुह्य M, गहनो गुह्य E 45b गूढजो] CK₈₂K₁₀K₇E; गुडजो M • तत्परः] CK₈₂K₁₀K₇E; तत्परम् M 45c वारुणेन] CK₈₂K₁₀K₇M; वारुणे च E 45d शृणु] K₁₀M; शृङ्गे C₉₄C₄₅K₈₂K₇, शृङ्गे C₀₂, मुद्धे E 46a बभ्रः सेतुर्भो] corr.; बभ्रं सेतुर्भो C₉₄C₄₅, बभ्रं सेतु भो C₀₂, बभ्रः सेतु भो K₈₂, बभ्रं सेतुर्भो K₁₀, बभ्र सेतुर्भो K₇, बभ्र सेतु भो M, बभ्रं सेतुर्भो E 46b प्रभवोद्भवः] CK₈₂K₁₀K₇E; प्रभवोद्भवः M • भाजनः] CK₈₂K₁₀K₇M; भाजन E 46c भरणो] C₄₅K₇; भरण C₉₄K₈₂, भरणं C₀₂E, भरणा K₁₀, भरणः M 46d दशैते] CK₈₂K₁₀E; दशैते K₇, दशैता M • आलयाः] CK₈₂K₁₀K₇; आलया ME 47a नृगर्भो] CK₈₂K₁₀K₇E; नृगर्भ M • गर्भश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; गर्भश्च C₀₂K₈₂ME 47b देवगर्भो] CK₈₂K₁₀K₇E; देवगर्भ M 47c गर्भश्च] CK₁₀K₇E; गर्भश्च K₈₂, गर्भश्च M 47d वृषाङ्को] CK₈₂K₁₀K₇E; वृषाङ्को M • वृषभः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; वृषभः C₀₂ 48a ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्] CK₈₂K₁₀K₇; वृषभवृषनन्दश्च M, ज्ञानवाञ्छ तथा सत्यः E 48b वृषजो वृषनन्दनः] CK₁₀K₇E; वृषनन्दनः K₈₂, दशनायक वायवे M 48cd नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज] C₉₄C₄₅K₈₂E; नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज C₀₂K₁₀, नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज K₇, कीर्तिता ये मया द्विज यथा तथ्येन सुव्रतः M 49a सुलभः] CK₈₂K₁₀K₇M; सुलभः E • सुमनः] CK₈₂K₁₀E; सुमनाः K₇, सुमनो M • सौम्यः] CK₈₂K₁₀K₇E; सौम्य M 49c सत सत्य] CK₇; सत्यसत्य K₈₂, सुत सत्य K₁₀, सुतः सत्य M, सत सत्याः E • लयः] CK₈₂K₁₀ME; लयं K₇ 49cd शम्भुर्दः] C₉₄C₄₅K₁₀E; शम्भु दः C₀₂K₈₂K₇, शम्भुर्दः M 49d नायकमुः] CK₈₂K₁₀K₇M; नायक उः E 50a वज्र] CK₈₂K₁₀K₇E; वज्रः M 50b वर्षणः] CK₈₂K₁₀M; वर्षणं K₇, वर्षणं च E 50c इलनो वलिनो ब्रह्मा] CK₈₂K₁₀K₇E; इलिनो वलिनो ब्रह्मः M 50d दशैः] C₉₄K₈₂K₇E; दशैः C₄₅C₀₂K₁₀, दशैः M • नायकाः] CK₈₂K₁₀K₇E; नायका M

[मध्यमे]

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
 अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५१ ॥
 सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं ।
 शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५२ ॥
 सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
 अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥ १:५३ ॥
 एकैकस्य परिवारो नियुतः पृथगेव च ।
 कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५४ ॥
 दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
 वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥
 खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
 दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥
 शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
 पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥

51a अपरो विमलो मोहो] CK₈₂K₁₀K₇E; अपरः विमलो मोहो M **51b** निर्मलो म०] em.; निमलो म० C₉₄, निर्मलो म० C₄₅K₇, निर्मलो म० C₀₂E, निमलो म० K₈₂K₁₀, निर्मलो म० M **51c** अक्षयश्चाव्ययो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अक्षयश्चाव्ययो C₀₂, अक्षयश्चाव्ययं M, अक्षयश्चाव्ययो E **51cd** विष्णुर्व०] C₉₄C₄₅K₇E; विष्णु व० C₀₂K₈₂M, विष्णुर्व० K₁₀ **51d** मध्यमे दश] C₉₄C₄₅K₇; मध्यमो दश C₀₂K₈₂, वरवर्षणः K₁₀, मध्यमो दशः M, मध्यमे दशः E **52a** सर्वेषां] CK₈₂K₁₀ME; सर्वेषां K₇ • दशमीशानां] CK₈₂K₁₀K₇M; दशमीशानां E **52b** परिवार०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇ME; परि० C₄₅, परिवारं K₈₂ **52d** सहस्रैः] CK₈₂K₁₀K₇E; सहस्रैः M • •वारितम्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; •वारिता C₀₂, •वारितः M, •वारिताः E **53ab** एकैकम०] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; एकैकं म० C₀₂K₈₂M **53b** परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₇; परिवारितः M, परिवारितमाः E **53c** अयुतं] E; अयुतैः CK₈₂K₇M, अयुतैः K₁₀ • प्रयुतैर्वृन्दैः] CK₈₂K₁₀E; प्रयुतैः वृन्दैः K₇, प्रयुतैर्भृत्य M **53d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em.; प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₇, प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः C₀₂, प्रयुतैः नियुतैः वृतः K₁₀, प्रयुतः नियुतैः वृतः M, प्रयुतं नियुतैर्वृतः E **54a** परिवारो] CK₈₂K₁₀K₇; परिवार M (unmetr.), परिवारो E (unmetr.) **54b** नियुतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; नियुत C₀₂ • च] CK₈₂K₁₀K₇ME; चः K₇^{ac} **54c** कोटिभिर्दशकोट्येन] C₉₄C₀₂E; कोटिभिः दशकोट्येन C₄₅, कोटिभिर्दशकोट्येन K₈₂K₇, कोटिभिर्दशकोट्येन K₁₀, कोटिभिः परिवाराणि कोटिभिः दशकोटिकम् M **54d** एकैकः परिवारितः] C₄₅K₈₂E; एकैकः परिवारितः C₉₄, एकैकपरिवारितः C₀₂K₁₀K₇, एकैकपरिवाराणां M **55a** दशकोटिषु एकैकं] C₄₅C₀₂K₁₀E; दशकोटिषु एकैकं C₉₄K₈₂K₇, दशकोट्येषु एकैकं M **55b** वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्] CK₁₀; वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K₈₂, वृन्दवृन्दभृतैर्वृतं K₇, वृन्दवृन्देषु एकैकं M, वृन्दवृन्दं वृत्तैर्वृतः E **55c** वृन्दवर्गेषु] CK₈₂K₁₀K₇E; वृन्दवर्गभिः तैः वृतम् M **55d** खर्वभिः परिवारितम्] CK₈₂K₁₀; खर्वभिः परिवारितम् K₇, खर्वभिः परिवाराणि M, खर्वभिः परिवारितः E **56a** खर्ववर्गेषु एकैकं] CK₈₂K₁₀K₇E; खर्ववर्गेषु एकैकम् M **56b** दशखर्वगणैर्वृतम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; दशखर्वगणैः वृतम् C₄₅, दशखर्वगणैः वृतं K₇, दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M, दशखर्वगणैर्वृतः E **56c** खर्वेषु] CK₈₂K₁₀ME; खर्वेषु K₇ **56d** शङ्कुभिः परिवारितम्] CK₈₂K₁₀K₇M; शङ्कुभिः परिवारितः E **57a** पृथगेकैकं] em.; पृथगेनैव C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME, पृथगेनैव C₄₅ **57b** •वारितम्] K₈₂M; •वारितः CK₁₀K₇E, •तं K₈₂^{ac} **57d** समुद्रैः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇ME; समुद्रैः C₉₄, समुद्रैः C₄₅ • •वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇M; •वारितः E

समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
 मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५८ ॥
 अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
 परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
 एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५९ ॥
 [प्रमाणम्]
 प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।
 चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:६० ॥
 कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
 अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६१ ॥
 सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
 विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६२ ॥
 प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
 ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६३ ॥
 [व्यासाः]
 पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६४ ॥

60c Folio 213v in P ends with संक्षेपा and the next folio, containing verses 1.60d–2.21ab, is missing. **62cd** The folio in K₁₀ ends with ऊर्ध्व०, and the folios that may have contained verses 1.62d–2.22 are missing.

58a तथै०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; तथे० C₀₂ **58b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] CK₈₂M; मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् K₁₀, मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतं K₇, मध्ये शङ्खचायुतैर्वृतः E **58c** मध्यसंख्येषु] CK₈₂K₁₀K₇; मध्यसांख्यो च M, मध्ये शंखेषु E **58cd** एकैकमनन्तैः] CK₈₂K₁₀E; एकैकं मनन्तैः K₇, एकैकं अनन्तैः M **58d** वारितम्] CK₈₂K₁₀K₇M; वारितः E **59b** परार्धपरिवारितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; परार्ध×××रितम् C₀₂, परार्धे परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M, परार्धेः परिवारितः E **59d** वारितम्] CK₈₂K₇M; वारिवारितं K₁₀, वारितः E **59e** कथितो] CK₈₂K₇M; कथितो K₁₀, कथिता E **59f** शक्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; शक्य C₀₂ • सांख्यमु०] C₉₄C₀₂K₁₀M; सांख्यमु० C₄₅, स्यख्यमु० K₈₂, संख्यमु K₇, संख्यामु० E **60a** प्रमाणं] C₀₂K₈₂K₇ME; प्रणामं C₉₄C₄₅, प्रमाण K₁₀ **60b** संक्षेपाद्भवतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; संक्षेपाद्भवतो C₄₅, संख्येपाद्भवतो K₇, संक्षेपं भवतो M **61a** कोटिकोटि०] CK₈₂K₁₀K₇E; कोटीकोटि० M **61a** च परीमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; च परिमाणं C₄₅ (unmetr.), परिमाणञ्च M **61b** ब्रह्मणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ME; ××× C₀₂ • कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; कीर्तिताः C₀₂, कीर्तितः K₈₂M **62c** विंशकोटिषु गुल्मेषु] CK₈₂K₇E; विंशकोटि विना गुल्मे M **62d** ऊर्ध्वतस्त०] CK₈₂K₇E; ऊर्ध्वतो त० M • रविः] CK₈₂K₇M; रवि E **63a** प्रमाणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; प्रणामं C₄₅ **63c** ब्रह्माण्डं चा०] K₈₂; ब्रह्माण्डश्च C₉₄C₄₅K₇M, ब्रह्माण्डाश्चा० C₀₂, ब्रह्माण्डाश्चा E • मेयाणां] C₉₄K₈₂ME; मेयाणा C₄₅C₀₂K₇ **63d** कीर्तितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; कीर्तिताः C₀₂, कीर्तितः M **64b** सत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; ××× C₀₂ **64c** पूर्णं] C₉₄C₀₂K₈₂E; पूर्णं C₄₅, पूर्णं K₇, पूर्णं M **64d** मातरिश्वा] CK₈₂K₇E; मातरिश्वा M • तथम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तथा C₀₂M

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
 तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५ ॥
 बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
 पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६ ॥
 एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
 इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६७ ॥
 अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।
 सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८ ॥
 षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
 दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
 त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७० ॥
 त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
 द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१ ॥
 कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
 कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२ ॥
 ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
 गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्रताय तु ॥ १:७३ ॥

65a संक्षिप्य] CK₈₂K₇E; संक्षिप्य: M **65b** प्राप्तं चोशनसं] C₄₅K₈₂K₇; प्राप्तं चोशनसं C₉₄, प्राप्त*औशनसं C₀₂, प्रासाश्चोशनसं M (unmetr.), प्राप्तश्चोशनसं E **65c** संक्षिप्य] CK₈₂K₇E; संक्षिप्य: M **65d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः] CK₈₂K₇E; प्राप्तवांश्च बृहस्पति M **66b** सूर्यं] C₀₂E; सूर्यस् C₉₄K₈₂K₇, सूर्य C₄₅M • त्रिंशत्स.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; त्रिंशत्स. C₀₂M **66c** विंशत्सहस्राणि] corr.; विंशत्सहस्राणि C₉₄, विंशत्सहस्राणि C₄₅C₀₂K₈₂K₇M, विंशत्सहस्राणि E **66d** मृत्युं प्राह] CK₈₂K₇E; मृत्यु प्राह: M **67a** विंशतः] E; विंश. CK₈₂K₇M **67b** कीर्तितम्] E; कीर्तित: C₉₄C₄₅K₈₂K₇^{pc}M, कीर्तिता: C₀₂, कीर्त्तित K₇^{ac} **67c** वसिष्ठाय] C₉₄C₀₂K₈₂ME; विशिष्ठाय C₄₅, वहिष्ठाय K₇ **67d** विंशत्श्लो.] corr.; विंशत्श्लो. C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, विंशत्श्लो. C₄₅, विंशत्श्लो. M **68a** अष्टादशसहस्राणि] CK₈₂E; आष्टादशसहस्राणि K₇, वसिष्ठेदशसहस्रं M **68c** सारस्वतस्त्रि.] em.; सारस्वता त्रि. C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, सारस्वतास्त्रि. C₄₅, सारस्वत तु. M • धामाय] CK₈₂^{pc}K₇ME; omitted in K₈₂ **68d** सहस्रदश] CK₈₂K₇E; सहस्रादश M **69b** भर.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; भार. C₀₂, सन. M **69d** अभाषत] C₉₄C₄₅K₈₂; अभाषत C₀₂, अभाषत: K₇E, मभासत: M **70b** अन्तरी.] CK₈₂K₇E; अन्तरि. M **70c** त्रय्यारुणिं] corr.; त्रय्यारुणि C₉₄C₄₅K₈₂M, त्रय्यारुणि C₀₂E, त्रय्यारुणि K₇ **70d** अभाषत] C₉₄C₀₂K₇; अभाषत: C₄₅, स्वभावत K₈₂, मभासत: M, ह्यभाषत E **71a** त्रय्यारुणि.] corr.; त्रय्यारुणि. CK₇, त्रय्यारुणि. K₈₂E, त्रय्यारुणि. M • विप्रेन्द्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विप्रेन्द्र C₀₂M **71b** धनंजय.] CK₈₂K₇ME; धन. K₈₂ • भाषत] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; भाषत: C₄₅ME **72b** मुनिः] CK₈₂K₇E; मुणि M **72c** कृतंजयाद्वि.] C₉₄K₈₂E; कृतंजया द्वि. C₄₅C₀₂K₇, धनञ्जय द्वि. M • श्रेष्ठ] CK₈₂K₇M; श्रेष्ठो E **72d** ऋणंजय.] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; ऋणंजय. C₄₅ • महात्मने] CK₈₂K₇E; मभाशत: M **73a** प्राप्तो] CK₈₂K₇; प्राप्त: M, प्राप्ती E **73b** महर्षिणे] CK₈₂K₇E; महर्षिण: M **73c** गौतमाच्च] CK₈₂E; गौतमाश्च K₇, गौतमेन M **73cd** भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्रताय] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्रताय C₄₅, भरद्वाज तस्मा हर्यद्रताय M, भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्रताय E

राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
 सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४ ॥
 तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।
 शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५ ॥
 द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम् ।
 रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६ ॥
 रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
 दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
 मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७ ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

74a राजश्रवास्त०] em.; राजश्रव त० CK₈₂E, राजश्रव त० K₇, राजर्षव त० M 74c शुष्मात्त०] CK₇ME; शुष्मा त० K₈₂ 74cd प्राप्तस्तृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; प्राप्तस्तृ० C₀₂ 74d भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇ME; omitted in C₄₅ 75b वृक्षः] CK₈₂K₇E; वृक्ष M • भाषत] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; भाषतः C₀₂ME 75c शक्तिः पराशरं] CK₈₂K₇E; शपरासर M^{ac}, शक्ति परासर M^{pc} 75d जातू०] corr.; जतु० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, तु० C₄₅, जंतु० M 76a द्वैपायनं तु] em.; द्वैपायनस्तु CK₈₂K₇M, द्वैपायनाय E 76b जातूकर्णो महर्षिणम्] em.; जतुकर्णो महर्षिणम् C₉₄C₄₅K₈₂K₇, जतुकर्णो महर्षिणः C₀₂, जकर्णो महर्षिणं K₈₂^{ac}, जंतुकर्णमहर्षिणा M, जतुकर्णमहर्षिणा E 76d मुनिः] CK₈₂K₇; मुनि ME 77a रोमहर्षाय] CK₈₂K₇; रोमर्षेण M, रोमर्षणाय E 77b बुद्धये] CK₈₂K₇E; बुद्धयः M 77b पुराणं सम्प्रकाशितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇ME; पुराण सम्प्रकाशितां C₀₂ 77e मानुषाणां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; मनुषाणां C₄₅, मानुषाणा M • हितार्थाय] CK₈₂K₇E; हित्यथाय M 77f भूयः] CK₈₂K₇; भूय ME Colophon: नामाध्यायः प्रथमः] CK₈₂K₇; नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M, नाम प्रथमोऽध्याय E

Chapter2

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।

श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।

प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१ ॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।

कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२ ॥

कस्य वालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।

का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३ ॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।

दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४ ॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम् ।

न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५ ॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६ ॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 195v–197r, C₄₅ ff. 203v–204v, C₀₂ ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K₈₂ ff. 3v–4v, K₁₀ exp. 43 and 42 (sic!) (it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K₇ ff. 211v–213r; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 5ab cf. Liṅgapurāṇa 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जना×× C₉₄ 2b ब्रह्माण्डा०] CK₈₂K₇; ब्रह्माण्ड E 2c ज्ञेयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ज्ञेया C₀₂ 2d कति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; कति: C₀₂ 3a लयनं ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; लयनं C₄₅, लक्षणं ज्ञेयं E 3b वासिनः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; वासिरान: C₄₅ 3c का] em.; को CK₈₂K₇, कि E • प्रजा ज्ञेया] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; प्रजा×या C₉₄ 4b न त्वं] CK₈₂K₇; तत्त्वं E • ऽर्हसि] CK₈₂E; ऽर्हसि K₇ 4c दैवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂; दैवतैः C₀₂K₇E • शक्तिर्] C₉₄; शक्ति C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 5a अगम्यगमनं] C₉₄C₄₅K₈₂E; अगम्यगमनं C₀₂, अगम्यगमनं K₇ 5b गुह्या०] K₇E; गुह्या० CK₈₂ • समुद्धितम्] CK₈₂; समुद्धितं K₇, समुद्धिदम् E 5c प्रभुर्ने०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रने० C₀₂ 5d दण्ड्यो] C₀₂K₈₂K₇; दण्ड्यो C₉₄C₄₅, दण्ड्या E • दण्डकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ण्डकः C₄₅^{ac}, ण्डकः C₄₅^{pc} 6a सत्यो] CK₈₂K₇; सत्यौ E • तत्र] CK₈₂K₇; तत्रा E 6b नो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; × C₉₄ 6c नानृजुर्न] em.; नानृजुर्न C₉₄E, नानृजुर्न C₄₅K₇, नानृजुर्न K₈₂, नानृजुर्न नो C₀₂ 6d न तृष्णा न च] CK₇E; न च तृष्णा न K₈₂ • ईर्ष्यता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ईर्ष्यता: C₀₂, ईर्ष्यता E 7a क्रोधो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; क्रोधौ C₀₂ 7b सूयकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सूयकः C₄₅, स्तेयकः E (unmetr.)

ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७ ॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
 नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८ ॥
 नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्त्रयश्चैव शिवालये ।
 न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९ ॥
 गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
 याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१० ॥
 अनर्थी ब्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
 न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११ ॥
 द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
 मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥
 आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
 न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्कचित् ॥ २:१३ ॥
 न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।
 न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥
 न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
 तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥
 न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
 न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यं नरकं तथा ॥ २:१६ ॥
 तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
 अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥

16d Cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्तरकसाधनम्

7d शठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; शठो C₀₂, शठे E • मत्सरः] CK₈₂K₇; मत्सराः E 8a व्याधिर्न] C₉₄C₄₅K₈₂E;
 व्याधि न C₀₂K₇ • जरा तत्र] C₄₅K₇; जरास्तत्र C₉₄C₀₂K₈₂E 8b विक्लवः] CK₈₂K₇; विक्लव E 9a मानवः]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मा×व० C₉₄ 9c प्रशंसास्ति] CK₈₂K₇; प्रशंसाश्च E 10c तत्रास्ति] CK₈₂^{pc}K₇E; तत्रा K₈₂^{ac}
 11a ब्रज त०] CK₈₂E; ब्रजस्त० K₇ 11c कर्म ना०] em.; कर्म न CK₈₂K₇; कर्मणा E 11d कलिः] CK₈₂K₇^{pc};
 कलि K₇^{ac}E 12a च न त्रेता] C₀₂K₈₂K₇E; च न त्रेता C₉₄, च त्रेता न C₄₅ 12b कृतं चा०] C₀₂K₈₂;
 कृतश्चा० C₉₄C₄₅K₇E 12c मन्वन्तरं न तत्रास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂E; मन्वन्त्रास्ति C₀₂, मन्वन्तरान्त तत्रास्ति K₇
 12d कल्पश्चैव] CK₇E; कल्पं चैव K₈₂ 13a आहूत०] CK₈₂K₇; आभूत० E 13b ब्रह्मरात्रिदिनं] CK₈₂K₇;
 ब्रह्मरात्रिदिवस् E 13c जन्ममरणं तत्र] C₀₂K₈₂E; जन्मरणं तत्र C₉₄C₄₅, जन्ममरणन्त्रत K₇ 13d आपदं]
 CK₈₂K₇; आपदं E 14a चाशापाश०] C₄₅K₇^{pc}; च सायाशा० C₉₄C₀₂K₈₂K₇E • •बद्धो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇;
 •बद्धो C₀₂, •वृद्धो E 14b •मोहं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; •मोहो C₉₄ 14c देवा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; देवो
 C₄₅ 15b गन्धर्वा] CK₈₂K₇; गन्धर्वो E 16a जपो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; जयो C₉₄ • नाह्निकस्त०]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नाह्निक त० C₄₅ 16d न तिर्यं नरकं] em.; नातिर्यन्तरकस् C₉₄C₀₂K₈₂, नातिर्यन्तरकन् C₄₅,
 नातिर्यं नरकस् K₇, न तीर्थन्तरकन् E

हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
 देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८ ॥
 परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः ।
 अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९ ॥
 अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
 प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ॥ २:२० ॥
 स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः ।
 कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१ ॥
 तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।
 तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२ ॥
 परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
 परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३ ॥
 ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
 अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥ २:२४ ॥
 शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
 भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५ ॥
 शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
 परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६ ॥
 बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
 परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७ ॥

✧

18a हरेच्छाप्रभवाः] K_7 ; हरेच्छाप्रभवाः CK_{82} , हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि] $CK_{82}K_7$; वर्ज्यानि E **19a** गुणोत्सेधा]
 conj.; गुणोत्सेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, गुणोत्सेधा C_{02} , गुणोत्सेधा E **19b** विस्तारश्च] K_7 ; विस्तारं च $CK_{82}E$
 • विधः] K_7 ; विधा $CK_{82}E$ **19c** अनेकाकारः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; अनेकारः C_{94} **20a** अन्ये]
 $CK_{82}K_7$; बहुः E **20c** षण्डाश्च] $CK_{82}K_7$; षण्डाश्च E **20d** रुहानि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; रुहाणि C_{02} ,
 सहानि E **21a** स्वादुः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$; स्वाधुः C_{94} • मूलः] CK_7E ; मूला K_{82} **22c** बालाः]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; वराः E **23c** द्वयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; द्वः K_{82}^{ac} • विक्षेपा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
 विज्ञेया E **23d** उत्तमः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; उत्तमः K_{82} **24b** बलशक्तिश्च भो द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$;
 omitted in K_{82}^{ac} , तव शक्तिश्च भो द्विज E **24c** अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; omit-
 ted in K_{82}^{ac} **24d** न तिर्यञ्चैति कश्चन] $K_{82}^{pc}K_7$; न तिर्यञ्चैति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}E$, न तिर्यं चेति कश्चन K_{82}^{ac}
25c भोगमक्षयस्तः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; भोगमयास्तु तः E **25d** मृत्युर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; मृत्युर्न K_{10}
26b प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; प्रभा E **26d** शानानां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; शानाना K_{10} , शानानां K_7
 • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_7$; स्मृतालय C_{45} , स्मृतालयं K_{82} , स्मृतालया E **27a** भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$;
 भा E **27b** ज्ञेयास्तः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$; ज्ञेया तः $K_{82}E$ • आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; आलयं E
27d दिशः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; दिशि K_{10}

भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनामधोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८ ॥
 कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९ ॥
 कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।
 परार्धपरकोटीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३० ॥
 ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
 अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१ ॥
 सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
 अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२ ॥
 संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३ ॥
 शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
 शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४ ॥
 अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
 कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५ ॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तस्वा च वै पुनः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६ ॥

28a प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; प्रभा E **28b** दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दक्षिण. E • दिशम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; दिशम् $C_{45}E$ **28d** धोरा.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; धोरा. E • अश्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अश्रिता E **29b** पश्चिमां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; पश्चिमा C_{45} • दिश.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; दिशि. K_7 • अश्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अश्रिता E **29d** सद्यमिष्टा.] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$; सद्यमिष्टा. K_{82} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; स्मृताः C_{45} **30b** उत्तरां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; उत्तरा C_{45} • दिशम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दिशम् C_{94} **30d** लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; लय K_7 **31a** कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; कला E **31b** चतुष्कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; चतुष्कले E **31d** वामदेवा.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वामदेव. K_{10} **32a** ज्ञेयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ज्ञेया E **32b** संसारा.] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$; संसा. C_{45}^{ac} **32c** त्रिंशत्क.] corr.; त्रिंशत्क. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ह्येताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ज्ञेयाः E **32d** सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; सत्तमः $K_{10}E$ **33a** संख्या वर्णा] $C_{45}K_7$; संख्या वर्णो $C_{94}K_{10}$, संख्या वर्णा K_{82} , संख्या वर्णा E **33b** एकैकस्य] $C_{94}K_{10}K_7E$; एकैकस्य $C_{45}K_{82}$ **33d** बोधव्यास्त.] em.; बोधव्या त. $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **34a** कृष्ट्या] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; कृष्टा $K_{82}K_7$ **34b** योगं सदाभ्यसेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; योग समभ्यसेत् K_{10} **34c** योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; योग E **35c** तप] E; तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **35e** शक्येत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$; शक्येत C_{45} , शक्येते E **35f** देवै.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; देवै. K_7 • धन] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; धनम् C_{45} **36a** गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; गन्तु $K_{10}K_7$ • शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; शक्यन्ते E

सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
 दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७ ॥
 स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
 स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
 न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥
 यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
 ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥
 कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
 अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
 त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्त्वा महीं पूर्णा...

37a ऽद्वीप०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ऽद्वीप० K₇ • ऽसमुद्राणि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽसमुद्राय K₁₀ 37c गन्तुं]
 C₉₄C₄₅K₈₂E; गन्तु K₁₀, गन्तु K₇ • शक्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शक्यन्ते E 38a स्वदेहान्मांस०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; स्वदेहान्मांस० K₇, स्वदेहान्मांस० E 38a ऽस्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽस्व K₁₀ 38e न तत्र
 गन्तुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; न तत्र गन्तुं न C₄₅ 38f ऽदुष्करैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽदुष्कृतः K₁₀ 39c ऽदान०]
 C₉₄C₄₅K₇E; ऽदानं K₈₂, ऽदानै K₁₀ 39d ऽपारगः] C₄₅K₈₂K₇E; ऽपारगाः C₉₄K₁₀ 39a ब्रह्माण्डान्तस्य
 भोगांस्तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K₁₀, ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु E 39b भुङ्क्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀;
 (भुङ्क्ते) K₇, भुक्त्वा E • ऽगः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऽगाः K₈₂^{ac} 40b धर्मो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; धर्मो
 K₇ 40e ऽकलनात्काल०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ऽकलना काल० K₁₀ Colophon: नामाध्यायो द्वितीयः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; नामाध्याय द्वितीयः K₁₀, नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

Chapter3

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।

किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।

कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।

कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।

आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३ ॥

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।

चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।

देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।

तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 197r–198v, C₄₅ ff. 204v–206r, C₀₂ ff. 273r–273v (it broke off at 2.21 and resumes at 3.30b; f. 272 is missing), K₈₂ ff. 4v–6r, K₁₀ exp. 42, 47–48 (sic!), K₇ ff. 213r–214v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ 3cd cf. Liṅgapurāṇa 1.10.12cd–13ab: धारणार्थं महान्द्वेष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ आधारणे महत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । 3 ≈ Matsyapurāṇa 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्त्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । 5ab C₄₅ reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab. 6ab cf. Devīpurāṇa 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] PC₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आहु E 1d स्मृताः] PC₉₄K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₄₅, स्मृतः E 2a कौतूहलं] PC₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कौतूहल E • ममोत्पन्नं] PC₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ममोत्पन्नं K₇ 2b संशयं] PC₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संशयं C₉₄ 3c आधारणान्म •] PC₉₄K₁₀; आधारणात् C₄₅, आधारणात् K₈₂K₇, आधारणे म • E 3d इत्यभिधीयते] C₉₄K₈₂K₇E; इत्यभिधीयते P, इत्यभिधीयते C₄₅K₁₀ 4ab स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च •] C₉₄; स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च • PC₄₅K₁₀, स्मृतिद्वयोर्मूर्ति च • K₈₂K₇, स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च E 4b वृषः] PC₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; वृष K₇ 4c चतुरा •] PC₄₅K₈₂K₁₀E; चतुरा • C₉₄K₇ 5a विज्ञेयाः] em.; विज्ञेयः PC₉₄K₈₂K₁₀K₇E, omitted in C₄₅ 5c मानुष •] PC₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मानुषि P 6a ब्रह्मणो] PC₉₄K₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅, ब्रह्मणो E • भित्त्वा] PC₉₄C₄₅K₈₂K₇E; भित्त्वा K₁₀ 6b धर्मः] PC₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्म K₁₀ 6d मध्यमाः] PC₉₄K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₄₅

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
 तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
 एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥
 विगतराग उवाच ।
 धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक् ।
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
 बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥
 श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥
 लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधः सुतः स्मृतः ।
 लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥
 क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्वचवसायो वपोः सुतः ।

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in Kūrmapurāṇa 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्युत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनुवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूदेवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदकः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ 11cd ≈ Liṅgapurāṇa 1.70.295ab: क्रियायामभवत्युत्रो दण्डः समय एव च

7a आक्षी] PC₉₄K₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅, आक्षि E 7b आद्याः] em.; आद्या PK₁₀K₇E, आढ्याः K₈₂, omitted in C₄₅, आढ्या C₉₄ • हराः] K₁₀E; हरा PC₉₄K₇, omitted in C₄₅, •★(माः K₈₂ 7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] PC₉₄K₁₀; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to □□□□□□□) C₄₅, तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह K₈₂K₇, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E 8 विगतराग उवाच] C₄₅K₈₂K₇E; विगतराग उ PC₉₄K₁₀, omitted in K₈₂ 9a लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C₉₄; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C₄₅, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₈₂, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः K₁₀, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः PK₇, लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः E 9b पुष्टिर्मे.] PC₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुष्टि मे. E • लज्जा] PC₉₄C₄₅K₁₀K₇E; लजा K₈₂ 9c बुद्धिः] PC₄₅K₈₂K₁₀K₇E; बुद्धि C₉₄ 9d सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj.; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₉₄K₈₂K₁₀K₇, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा C₄₅, सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा E 10a कामः] K₈₂; काम. PC₉₄C₄₅K₁₀K₇, धर्म. E 11a लाभः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; लाभ. K₈₂E 11b पुत्रः] em.; पुत्र C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • श्रुतः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; श्रुत. C₄₅ 11c त्वभयः पुत्रो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; त्वभयः पुत्रो E 11d दण्डः] corr.; दण्डे C₉₄K₈₂, दण्डो C₄₅, दण्ड. K₈₂K₁₀K₇E • च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तु E 12a लज्जाया विनयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; लज्जायाः विनय. E 12b सुतः स्मृतः] K₈₂K₁₀K₇E; सुतः ★★ C₉₄, सुतःस्तथा C₄₅ 12c सुधियः] E; सुधिय C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ • पुत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुत्रः E 12d अप्रमादः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अप्रमादा. K₈₂ 13b वपोः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; वपो K₈₂

यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
 स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥
 विगतराग उवाच ।
 मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
 कौतूहलमतीवं मे कर्तव्यं ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिधर्मस्य परिकीर्तिता ।
 दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
 स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥
 [यमनियमभेदः]
 यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ॥ ३:१६ ॥
 धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ।
 एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३:१७ ॥
 [यमेष्वहिंसा (१)]
 अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्ववाहितो द्विज ।
 त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।

14c In P, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with
 त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also Matsyapurāṇa 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः
 । इत्यादिवहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c–f** ≈ Matsyapurāṇa 145.31: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य
 लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MBh Indeces 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्वि लक्षणम्
 । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा

13d सिद्धे.] C₄₅K₈₂K₁₀; सिद्धि C₉₄K₇E • व्यजायत] C₉₄C₄₅K₈₂; व्यजायते K₁₀E, व्यजायतः K₇
13e स्वायम्भुवे] C₉₄K₈₂K₇; स्वायम्भुवे C₄₅, स्वयम्भुवे K₁₀E • ऽन्तरे त्वासन्] conj.; ऽन्तरे त्वासि C₉₄C₄₅K₈₂,
 ऽन्तरे त्वासीत् K₁₀, ऽन्तरे त्वासं K₇, ऽन्तरेवासि E **14a** धर्म] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्म K₇, धर्मः E **14c** कौतूहल.]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; कौतूहल. C₄₅ • •तीवं मे] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; •तीव मे C₄₅ **14d** कर्तव्य] em.; कीर्तय
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E • •संशयम्] C₉₄K₈₂K₇E; •संशयः C₄₅K₁₀ **15a** श्रुति.] C₉₄K₈₂K₁₀K₇;
 श्रुतिः C₄₅E **15ab** •द्वयोर्मूर्तिर्ध.] C₉₄; •द्वयो मूर्ति ध. C₄₅K₈₂K₁₀, •द्वयी मूर्ति ध. K₇, •द्वयोर्मूर्ति ध. E
15b •कीर्तिता] C₉₄C₄₅K₈₂E; •कीर्त्तितः K₁₀, कीर्त्तिताः K₇ **15cd** •बन्धमि.] em.; •बद्ध इ. C₉₄C₄₅K₈₂K₇,
 •बन्ध इ. K₁₀E **15d** श्रौतस्य] em.; श्रौतस्य C₉₄C₄₅K₇, श्रौतस्य K₈₂, श्रौतस्य K₁₀, श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो]
 em.; स्मार्त C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E **16a** नियम.] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; नियमै. K₈₂ **16d** •मानृशंस्यं]
 em.; •मनृशंस्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, •मानृशंस्या K₇ **17a** धन्या.] E; धन्यः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, धन्यं K₈₂ •
 माधुर्य.] E; माधुर्यं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ **17b** आर्जवं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवश्च E **17d** •माहुर्म.]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; •माहु म. K₇ **18b** शृणुष्व.] C₉₄C₄₅K₇E; शृणुष्व. K₈₂K₁₀ **18c** बन्धो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; बद्धो K₁₀, बन्ध E

हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥
 काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
 तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥
 बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
 अनाहता प्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥
 शत्रुचौरभयैघोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
 त्रासनाद्धधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥
 यस्य यस्य हरेद्विक्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
 वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारान्निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥
 विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
 हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥
 अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
 क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥
 नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
 नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५ ॥
 नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
 नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥
 यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
 स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥

18c हिंसां] C₉₄K₈₂K₇; हिंसा C₄₅K₁₀E • विधामाहुः] C₄₅K₈₂K₇; विधमाहुः C₉₄, विधान्याहुः K₁₀, विध
 प्राहुः E **19a** काष्ठलोष्टः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काष्ठलोष्टः K₁₀ **19b** निर्दयाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; निर्दया E
19c विभिन्नाङ्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; विभिन्नाङ्गो E **19d** वध्यमवाः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वध्यमवाः C₉₄
20a भुजोरश्च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; भुजोरश्च K₈₂E **20b** शिरोरुक्कण्ठः] em.; शिरोरुक्कण्ठः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇,
 शिरोरुः कण्ठः E **20c** अनाहता प्रियन्त्येवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अनाहत प्रियन्त्येष K₁₀ **20d** वधो बन्धनजः स्मृतः]
 conj.; नजः स्मृताः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, नजः स्मृता K₇, नज स्मृतः E **21a** चौरभयैघोरैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 चौरभयै घोरैः K₁₀ **21d** अन्यैर्वापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; अन्ये चापि K₇ **22a** हरेद्विः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 हरे विः K₁₀ **22b** वधः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; वध E **22a** विभूतानां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विभूतानां
 K₁₀ **22b** तद्वारान्निः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तद्वारान्निः E **23ab** शस्त्रैर्मायाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; शस्त्रै
 माः K₇, शस्त्रैर्मयाः E **23c** हिंसकान्याहु विः] C₄₅K₁₀K₇; हिंसकान्याहुर्विः C₉₄K₈₂ (unmetr.), हिंसकेत्याहु
 विः E **24c** परमं धर्मं] C₉₄C₄₅K₈₂E; परमं धर्मं K₁₀, परमो धर्मं K₇ **24d** त्यजेत्स दुरात्मवान्] C₄₅K₇E;
 त्यजेच्छ दुरात्म* C₉₄, त्यजेत्सुदुरात्मवान् K₈₂, त्यजेत्स दुरात्मनम् K₁₀ **25b** एतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एतन्
 C₄₅E **26d** परं तपोधनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पर तपोधमाः E **27a** यो हिनस्ति न] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; यो न
 हिनस्ति K₁₀, यो हि नास्ति न E **27b** उद्भिज्जादि] em.; उद्भिज्जादि C₉₄C₄₅K₁₀K₇E, उद्भिज्जानि K₈₂ • विधम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; विधिं K₇ **27c** पुरुषः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुषः E

सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
 स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥
 अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
 अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥
 अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
 अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥
 अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
 अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥
 अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
 अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥
 मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
 स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन्देवान् ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥
 मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान्पितृन्श्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 • C₀₂ resumes here in 189.jpg, f. 273r (sic!) with स्वं सुखम् (3.30b) After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in CK₈₂K₁₀K₇ 34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ Uttarottara 2.XXxx: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति 34 ≈ Manu 5.52 35 ≈ Manu 5.41 36 = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृतं)

28a दयां नित्यं] C₉₄K₈₂E; दया नित्यं C₄₅K₁₀, दया नित्य K₇ 28c यज्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; यज्वा K₁₀ 29a परमं ती०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; परन्ती० C₄₅ 30a यज्ञः] C₄₅C₀₂K₁₀E; यज्ञर् C₉₄, यज्ञ K₈₂K₇ 30c परमं] CK₈₂K₁₀K₇; परमो E 30d परमा] CK₈₂K₇E; परमां K₁₀ 31ab (अहिंसा... दमः)] CK₈₂K₁₀K₇; omitted in E 31c लाभः] K₇; लाभ C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, लाभो C₀₂ 31d परमं] CK₁₀K₇E; परमा K₈₂ 32a धर्मः] K₈₂K₇; धर्म C₉₄C₄₅E, धर्मो C₀₂, धर्म K₁₀ 32b अहिंसा परमा गतिः] CK₈₂K₇; ××××××× K₁₀, अहिंसा परमो गतिः E 32c अहिंसा परमं ब्रह्म] CK₈₂E; (अहिंसा परमं ब्रह्म) K₁₀, अहिंसा परमं ब्रह्म K₇ 33a मांसाशनानि०] C₉₄C₄₅E; मान्साशन नि० C₀₂, मांसाशननि० K₈₂, मन्सासननि० K₁₀, (मांसाशनानि०) K₇ 33d मांसं] CK₈₂; मांस K₁₀E, मांस K₇ 34a मांसेन] CK₈₂K₁₀E; मासेन K₇ 34b वर्धयितु०] CK₈₂K₇E; वर्द्धयति K₁₀ 34c पितृन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पितृन् C₀₂E, (पितृन्) K₁₀ 34d ततो ऽन्यो] CK₈₂K₁₀K₇; तदन्यो E 35b दैवत०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; दैवत० C₀₂K₁₀ 35c अत्रैव पशवो हिंस्या] C₉₄C₀₂K₇E; अत्रैव पशवो हिंसा C₄₅, अत्रैव पशवो हिंस्यान् K₈₂, ××××××× K₁₀ 35d नान्यत्र मनुरब्रवीत्] CK₈₂K₇E; ××(त्र) मनुरब्रवीत् K₁₀ 36a क्रीत्वा] CK₈₂K₁₀K₇; कृत्वा E • अप्युत्पाद्य] CK₈₂K₁₀K₇; अप्युत्पाद्या E 36b दहत०] CK₈₂K₁₀K₇; दहित० E • वा] CK₈₂K₁₀K₇; च E 36c पितृन्श्चार्चयित्वा] CK₈₂K₇; पितृन्श्चार्चयित्वा K₁₀, पितृन्श्चार्चयित्वा E 36d मांसं] CK₈₂K₁₀E; मांस K₇

वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
 मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥
 मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
 सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥
 वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
 निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥
 तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
 बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४० ॥
 अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
 इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१ ॥
 त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
 कोटीयज्ञसहस्रपद्मयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
 तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
 एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२ ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

37b शील०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शल० C₀₂ • ब्रतैः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्रतैः C₄₅ **37c** वृत्तानां] CK₈₂K₇; वृत्तानां K₁₀; वृत्तीनां E **37d** न] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त C₄₅ **38a** पर्ण०] CK₁₀K₇; पण्ण० K₈₂; पर्णा० E **38ab** हाराद०] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; हाद० K₁₀^{ac}; हारा अ० C₄₅K₈₂ **39ab** हारा रा०] C₄₅K₈₂K₁₀; हाराद्रा० C₉₄C₀₂K₇E **39d** भोजिभिः] CK₈₂K₁₀K₇; भोगिभिः E **40a** मांसं] CK₈₂K₁₀E; मांसं K₇ **40b** हीहेत] CK₇E; हीयेत K₈₂K₁₀ **40c** गुणाकर्षा०] conj. TÖRZSÖK; गुणाकाशा० CK₈₂K₁₀K₇; गुणा कुर्या० E **41b** यज्ञसमीहया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; धर्मसमीहया C₀₂; यज्ञसमीहया K₇; धर्मसमीहय E **41c** यशः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यशं C₀₂ **41d** परा गतिः] C₀₂K₈₂K₇; परा गतिः C₉₄; पराङ्गतिम् C₄₅K₁₀; परां गतिः E **42a** त्रैलोक्यं] CK₈₂K₇E; त्रैलोक्य K₁₀ • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे K₈₂ **42b** कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; यज्ञसहस्रपद्मम् C₉₄ • महीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मही C₀₂ **42c** कोटि०] CK₈₂K₁₀K₇; कोटी० E (unmetr.) • स्नात्वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्ना C₄₅ **42d** फलमहिंस०] CK₈₂K₁₀E; फलं त्वहिंस० K₇ • निःसंशयः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; निःसंशय C₉₄; निःसंशय C₄₅; निःसंशय E
Colophon: नामाध्यायस्तृतीयः] CK₈₂K₁₀; नामाध्यायस्तृतीय K₇; नामस्तृतीयोऽध्यायः E

Chapter 4

[चतुर्थोऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।

सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।

यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१ ॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेतुः सुदुःसहम् ।

क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२ ॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।

न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३ ॥

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्भजेत्पथि भयातुरः ।

पृच्छतोऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४ ॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति

न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also Brahmāṇḍapurāṇa 3.3.86ab: असद्भावोऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते 1c cf. Śivadharmasāstra 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्ठार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ 2 cf. Śivadharmasāstra 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥ 5 cf. MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatPu 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; Kaundinya's commentary ad PS 1.9: गोब्राह्मणार्थं ऽवचनं हिमस्ति न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतानि आहुरपातकानि ॥; Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राज्ञ विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

1a सद्भावः] CK₈₂K₇; सद्भावः K₁₀E 1ab सत्यमित्याहुर्दृष्टं] C₄₅K₈₂K₇E; सत्यमित्याहुर्दृष्टं C₉₄, सत्यमित्याहुर्दृष्टं C₀₂, सत्यामित्याहुर्दृष्टं K₁₀ 1b प्रत्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; प्रत्ययः C₀₂, प्रत्यये K₇, प्रत्ययश्च E 1c यथाभूतार्थकथनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यथाभूतार्थं C₀₂, यथाभूतार्थं कथनं C₀₂^{pc} 1d तत्सत्यकथनं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तत्सत्यकथनं C₄₅, कथनं स्मृतं C₀₂^{ac}, सत्यकथनं स्मृतं C₀₂^{pc} 2a ताडनाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ताडनाः C₄₅ 2b सुदुःसहम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सुदुःसहं C₀₂ 2d सत्यमुदाहृतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्यमुदाहृतम् C₉₄ 3a द्यतः] CK₁₀K₇E; द्यतः K₈₂ • शस्त्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शस्त्रं C₀₂, सत्य C₄₅E 3b कर्हिचित्] CE; कर्हिचित् K₈₂K₁₀K₇ 3c सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सत्य C₄₅E 4b तुरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तुरः C₄₅ 4c पृच्छतो] CK₈₂K₁₀K₇; पृच्छते E 4d तद्वापि] CK₈₂K₇E; तदपि K₁₀ 5a हिनस्ति] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; हि नास्ति C₀₂K₈₂E 5b राज्ञ] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; राज्ञ C₀₂, राज्यं K₈₂ 5c त्यये] CK₈₂K₇E; त्यजे K₁₀ • पहारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; पहारे C₀₂K₁₀

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
 सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥
 सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
 सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थानं विस्तरम् ॥ ४:७ ॥
 सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
 सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥
 सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
 सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धिं सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥
 सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
 सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११ ॥
 तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
 सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२ ॥
 अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनाचरः ।
 सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३ ॥

9c cf. Varāhapurāṇa 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव **10** = MBh 1.69.22 = MBh Indeces 13.20.330 = Mārkaṇḍeyapurāṇa 8.42 = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ Viṣṇudharma 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते) • cf. Śivadharmasāstra 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥ **11c** ≈ Varāhapurāṇa 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ **13c** ≈ Varāhapurāṇa 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

6b मानुषः] CK₈₂K₁₀E; मानुष्यः K₇ • सत्यं धर्मः परो यतः] C₄₅C₀₂; सत्यं धर्मः पयतः C₉₄, सत्यं धर्मः परो यतः K₈₂K₇, सत्यधर्मं परो यतः K₁₀, सत्यधर्मपरायणः E **6c** श्रेष्ठं] CK₈₂K₇; श्रेष्ठ K₁₀E • वरिष्ठं च] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वरिष्ठम्वरिष्ठम्च C₄₅ **6d** सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सत्यः C₄₅K₁₀ • धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; धर्मः C₀₂E **7a** सत्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सत्यः C₀₂ **7b** सत्यमक्षयभोगदम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; सत्यमक्षयभोगदम् C₄₅C₀₂, सत्यमक्षयते नरं E **7c** पोतः] CK₁₀K₇; पोतः K₈₂, प्रोक्तः E **7d** पन्थानं विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₇; यज्ञानविस्तरम् E **8a** षगतिः] CK₈₂K₇E; षगतिः K₁₀ **8c** तीर्थं] CK₈₂; तीर्थं K₁₀K₇, तीर्थान् E **9a** सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्यः C₄₅ **9b** शमः] CK₈₂K₇E; शमम् K₁₀ **9c** सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; सत्यं C₄₅, सत्यः K₇ **9d** सुखम्] CK₈₂K₁₀K₇; सुखः E **10a** सहस्रं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रस्य C₀₂ **10b** तुलया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तुल्यया C₀₂ **10c** सहस्राद्धिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रा हि C₀₂ **10d** एव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एवं C₀₂E **11ab** सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] K₈₂K₇; सूर्यः सत्येन पृथि स्थिताः C₉₄, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता C₄₅, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः C₀₂, सूर्यः सत्येन $\times \times \times$ वी स्थिता K₁₀, सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E **11c** वायवो] CK₈₂K₇E; वायवो K₁₀ **11d** सत्ये] CK₈₂K₁₀K₇; सत्यात् E **12a** सागराः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सागरा C₀₂ **12b** समयेन] CK₈₂K₁₀K₇; सत्येन च E **13ab** सत्येन सत्येन] CK₈₂^{pc}K₁₀E; सत्येन K₈₂K₇ **13b** शशिनाचरः] conj.; शशिभाचरः C₉₄, शशिराचरः K₈₂K₁₀K₇, शसि^{pc}चरः C₄₅, श शिरा वरः C₀₂, शशिभाचरः E **13c** विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] C₉₄K₈₂K₇; विन्ध्यास्तिष्ठन्ति C₄₅K₁₀, विन्ध्या तिष्ठन्ति C₀₂, तिष्ठते विन्ध्यो E

लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥
 सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
 सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥
 सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
 रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥
 एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
 सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥
 विगतराग उवाच ।
 न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
 उपरिष्ठादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥
 [यमेष्वस्तेयम् (३)]
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
 अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
 प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥
 धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
 वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥

✧

14a लोकः] E; लोकः CK₈₂K₁₀K₇ • स्थितः] CK₈₂K₁₀E; स्थिः K₇ • सत्ये] CK₈₂K₁₀K₇; सत्यं E
 14b मेरुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मेरुः C₀₂E 14c वेदास्ति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; वेदास्ति० C₄₅, वेदा ति०
 E 14d सत्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; धर्मः C₀₂ • प्रतिष्ठति] CK₈₂K₁₀E; प्रतिष्ठति K₇^{ac}, प्रतिष्ठितः K₇^{pc}
 15a गौः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गौः C₀₂K₁₀ 15ab क्षीरं सत्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्षीरं C₄₅^{ac}, कसी★
 नित्यं C₄₅^{pc} 15b क्षीरे घृतं स्थितम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; क्षीरं घृतं स्थितम् C₀₂, क्षीरे घृतं स्थितम् K₁₀, क्षीरं स्थितं घृतम्
 E 15c सत्ये जीवः] CK₈₂K₁₀; सत्ये जीवः K₇, सत्यं जीवः E 15d जीवः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जीवः C₀₂
 16a सत्यमेकेन] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; सत्यमेकेन K₁₀, सत्यमेकेन C₄₅ 16b धर्मः] E; धर्मः CK₈₂K₁₀K₇ •
 निश्चयः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; निश्चयः C₉₄ 16d सत्यमेकं] CK₈₂K₇E; सत्यमेकं K₁₀ • सुरक्षितम्]
 C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; सुरक्षितः K₈₂, सुरक्षितम् C₄₅ 17a एतत्सत्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; एवं सत्य० C₄₅
 17b सुव्रत] C₉₄K₈₂K₇; सुव्रते C₄₅K₁₀, सुव्रतः C₀₂, सुव्रतं E 18a तृप्तिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तृप्तिं
 C₀₂ • विजानामि] CK₈₂K₇E; विजानामि K₁₀ 18b श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; श्रु धर्मन्तवाप्यहम्
 C₉₄, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E 18d धन] C₀₂K₈₂K₁₀E; धनः C₉₄, धनः C₄₅K₇ 19b कीर्तितम्]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तितम् C₄₅ 19d उत्कोचं च ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; त्कोच ततः C₄₅,
 उत्कोचं चानुतः E 19c तुलाव्याजः] C₄₅K₇E; तुलाव्याजः C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ 19d सह्य०] CK₈₂K₇E;
 सह्ये K₁₀ • स्तेय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; स्तेनः C₉₄K₇ • पञ्चमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पञ्चमः C₀₂E
 20a धृष्टदुष्ट०] C₉₄K₈₂K₇E; धृष्टदुष्ट० C₄₅, धृतदुष्ट० C₀₂, दृष्टदुष्ट० K₁₀ 20b अपकर्षणम्] CK₁₀K₇E; अपकर्षण
 K₈₂ 20b वार्यमाणो ऽपि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वार्यमानो वि० C₄₅

उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
 मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।
 तेन चासौ विजानीयाद्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१ ॥
 प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
 तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२ ॥
 तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
 चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३ ॥
 दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
 अपहृत्य धनं मूढः स चोरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४ ॥
 नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
 नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५ ॥
 नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
 नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६ ॥
 नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
 नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ॥ ४:२७ ॥
 प्रच्छन्नो हियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्

23cd cf. Umāmaheśvarasamvāda 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

21a उत्कोचं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; उत्कोच C₉₄ • विप्रेन्द्र] CK₈₂K₇E; विप्रेन्द्र K₁₀ 21b संकरः]
 C₀₂K₈₂; •शङ्करः C₉₄C₄₅K₁₀, •संकरः K₇, •संहारः E • •कारकम्] CK₁₀K₇E; •कारकः K₈₂ 21c मूल्यं]
 conj.; मूल CK₈₂K₁₀K₇E • •विनाशार्थः] CK₈₂K₁₀K₇E; •विनाशः K₈₂ 21d उत्कोचः] CK₈₂K₇;
 •उत्कोचं K₁₀, •उत्कोच E 21ef विजानीयाद्रव्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विजानीयाद्रव्यः C₀₂ 22c तं च स्तेनं] C₉₄;
 तच्च स्तेन C₄₅, तं च स्तेयं K₈₂, तच्च स्तेय K₁₀, सो ऽपि तेन C₀₂E, तच्च तेन K₇ 22d •हारकम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 •हारकः C₀₂, •हारका K₈₂ •हारकाः K₁₀ 23a परस्वार्थः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; परस्वार्थ C₄₅K₁₀, परस्वार्थ E •
 हरेद्यदि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; हरेद्यदि C₄₅ 23d कूटकापटिका] K₁₀; (कुटका यटिका C₉₄, कूटकायटिका
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇, कूटकार्यटिका K₈₂E 24a •जवः] CK₈₂K₇E; •जवः K₁₀ 24b च्छद्मना] E; च्छद्मना
 CK₈₂K₁₀, च्छद्मना K₇ 24cd मूढः स] CK₈₂K₇E; मूढास्स K₁₀ 24d चोरश्चोर] C₉₄C₀₂K₁₀E;
 चौर चौर C₄₅, चौरश्चोर K₈₂, चौरश्चोर K₇ 25ab (नास्ति... तत्समः)] CK₈₂K₁₀K₇; omitted in E
 25a स्तेयः] K₈₂K₇; तेन C₉₄, स्तेनः C₄₅C₀₂K₁₀, omitted in E 25b •समः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 •समं C₀₂, omitted in E 25cd (नास्ति... ऽनयः)] CK₈₂K₁₀K₇; omitted in E 25c स्तेनः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; तेन C₀₂, स्तेयः K₇, omitted in E • •समाः] C₄₅C₀₂K₁₀; •समो C₉₄K₈₂K₇,
 omitted in E 25d स्तेनः] CK₁₀E; स्तेयः K₈₂K₇ 26a स्तेयः] K₈₂K₇E; स्तेनः CK₁₀ •
 •समा] C₀₂K₁₀; •समो C₉₄C₄₅K₈₂K₇E 26b स्तेनः] CK₁₀; स्तेयः K₈₂K₇, तेन E 26c स्तेनः]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇; स्तेयः C₀₂K₈₂E • •सम] CK₈₂K₇E (unmetr.); •समं K₁₀ • अज्ञो] C₄₅; अज्ञ*
 C₉₄, अज्ञ C₀₂K₈₂K₁₀K₇, अज्ञः E 26d स्तेनः] C₉₄C₄₅K₁₀; स्तेयः C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27a स्तेनः]
 C₉₄C₄₅K₁₀; स्तेयः C₀₂K₈₂K₇, तेन E 27b स्तेनः] K₁₀; स्तेयः CK₈₂K₇E 27c स्तेयः] C₀₂; स्तेनः
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, स्तेनः K₇, तेन E 27d स्तेनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; स्तेयः C₀₂K₇, तेन E 28a प्रच्छन्नो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रस्थव्याज C₄₅ • ऽर्थमन्यपुरुषः] C₄₅K₇; च वित्तमथवा K₈₂E, वित्तम् C₉₄K₈₂K₁₀, वित्त
 C₀₂ • प्रत्यक्षमन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; प्रत्यक्षमन्यो C₄₅, प्रत्यक्षमन्ये E

निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
 अन्ये लेख्यविकल्पनाहतधना † अन्यो हताद्वै हता †
 † अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहत् † एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥
 स्तेनस्तुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
 यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
 प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मैरितः
 कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥
 नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
 तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षाब्दम् ।
 मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यचरोगाकुलम्
 तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३० ॥

[यमेष्वा नृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
 गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१ ॥

29 The lower folio side in exposure 49 in K₁₀ is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

28b निक्षेपाद्धनः] C₉₄C₄₅K₈₂; निक्षेपा धनः C₀₂K₁₀K₇, निक्षेपात्रयः E • हारिणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 हारिण्यो C₄₅, हारिणा K₁₀ • ऽन्यमधमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽन्यमधनो C₀₂, ऽन्यविधयो E • चान्यो]
 CK₈₂K₁₀K₇; चान्या E • हरेत्] CK₁₀K₇E; हरे K₈₂ 28c अन्ये लेख्यः] corr.; अन्या लेखः C₄₅C₀₂,
 अन्यो लेख्यः C₉₄, अन्यो लेख्यः K₈₂K₁₀K₇, अन्योल्लेख्य E • धना अन्यो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; धन्यो C₄₅
 • हताद्वै] CK₇E; हतद्वै K₈₂, हताद्वै K₁₀ 28d अन्यः क्रीतधनो] CK₈₂K₁₀; अन्यः क्रीतधनो K₇, अनाश्रीतधनं
 E • ऽपरो धयहत्] C₉₄C₀₂K₁₀; परो धयहत् C₄₅, परो धनहत् K₈₂, परोधप्रहत् K₇, मदा ह्यपहत् E • जघन्याः]
 CK₈₂K₁₀K₇; जघन्यः E 29a स्तेनस्तुल्य] E; स्तेनस्तुल्य C₉₄C₄₅K₇ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C₀₂, स्तेयस्तुल्य
 K₈₂ (unmetr.), तेन तुल्य K₁₀ (unmetr.) 29b यावज्जीवति] CK₈₂K₁₀K₇; यावत्तज्जीवति E • ऽपतेः]
 C₄₅K₁₀K₇; ऽपतिः C₉₄C₀₂K₈₂E • संत्रस्यमानो रटन्] CK₈₂K₁₀K₇; संत्रास्यमानो शठः E 29c प्राप्तः]
 CK₁₀K₇E; प्राप्तः K₈₂ • सहा] CK₈₂K₇; ×× K₁₀, सद्यः E • विषमं] em.; विषमः CK₈₂K₇E,
 ××× K₁₀ • कर्मैरितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; कर्मैरितः C₉₄, ××/रितः K₁₀ 29d निरयमाक्रन्दमानो] CK₈₂;
 निरयमाक्रन्दमानो K₁₀, निरयं स क्रन्दमानो K₇, नियममाक्रन्दमानो E 30a निरयात्तिर्यत्वः] C₄₅K₈₂; निरयात्तिर्यत्वः
 C₉₄, निरया तिर्यत्वः C₀₂, निरयात्तिर्यत्वः K₁₀, निरयात्तिर्यत्वः K₇, निरयात्तिर्यत्वः E 30b तिर्यत्वे] CK₈₂K₇;
 तिर्यत्वे K₁₀, तिर्यत्वं E • तथैवमेकशतिकं] C₄₅; तथैकमेकशतिकं C₉₄K₈₂K₇, तथैकमेकशतिकं C₀₂, तथैकमेकशतिकं
 K₁₀, तथैकमेकशतिकं E • भ्रम्यः] CK₇E; भ्राम्यः K₈₂, ××भ्रम्य K₁₀ • वर्षाब्दम्] K₇^{pc}; वर्षाब्दम् C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇^{ac},
 वर्षाब्दः C₀₂E 30c मानुष्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; मानुष्य C₄₅ (unmetr.), मानुष्यः K₁₀ (top of akṣaras
 lost) • विपुले] CK₈₂K₇; विपुलः K₁₀ (top of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्यः] CK₈₂K₇; *रि*
 K₁₀, दारिद्र्यः E 30d तस्माद्दुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तस्मा दुः C₀₂, तस्मा दुः K₁₀ • चाश्रयेत्] CK₁₀K₇E;
 चाश्रयः K₈₂ 31a शिवः] CK₈₂K₁₀E; शिवः K₇ 31c गवां वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अवाम्वा C₄₅, **म्वा
 K₁₀ • अतिथेर्द्वेष्टः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; अतिथिर्द्वेष्टः C₀₂, अतिथेर्द्वेष्टः K₈₂ 31d नृशंसाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀;
 नृशंसा C₄₅K₇E

अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः तच्चृशंसकः ॥ ४:३२ ॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३ ॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत् मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४ ॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६ ॥
पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।

35a ≈ Viṣṇusmṛti 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः) cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and Agnipurāṇa 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः **35c** = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.291.25c **36** See a passage in Śivadharmottara 12.92 ff. (especially 12.92, 100, 102–104) that seems closely related to VSS 4.36–39: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुहन्ति बाह्वन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥ ९२ ॥ कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतं । सततं बालवत्साभिर् गोभिः श्रीभिर् इव स्वयं ॥ ९३ ॥ ये कुर्वन्ति गवां भक्तिं तृणतोयप्रदानतः । प्रणसंरोहनाद्यैश्च गवां लोकं व्रजन्ति ते ॥ ९४ ॥ तृणतोयप्रदेशेषु नीत्वा यत्नेन मातरः । ये रक्षन्ति सदा गोपाः शिवलोके व्रजन्ति ते ॥ ९५ ॥ ये शिवाय गुरोर्वापि गां प्रयच्छन्ति भक्तितः । ते मोदन्ति शिवलोके भोगैः कल्यायुतचराः ॥ ९६ ॥ निवेद्य गोरसं भक्त्या शिवाय शिवयोगिने । सर्वान्कामानवाप्नोति शिवलोकमितो गतः ॥ ९७ ॥ इहलोकसुखार्थाय परलोकहिताय च । सर्वस्वेनापि गान्तस्मादाददीत विपश्चितः ॥ ९८ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यमहो सुष्ठु सुभाषितं । यत्पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिबर्द्धनः ॥ ९९ ॥ गोमता निज्जिताः लोका वृताशागोमताजिताः । गोमता निज्जिताः स्वर्गः समस्तं गोमता जितं ॥ १०० ॥ गावो बन्धुर्मुन्युष्याणां गावश्च धनमुत्तमं । गावो येषां गृहे न स्युरबन्धुरिव तद्गृहं ॥ १०१ ॥ स्पृष्ट्वा तु गावः शमयन्ति पापं दत्त्वा तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०२ ॥ सम्पन्नमश्नाति ददाति नित्यं पापाहं मित्रविवर्द्धनं च । स एव चार्थः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०३ ॥ तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वा च तोयान्यमृतं स्रवन्ति । यद्गोमयाद्यैश्च पुनन्ति लोकान्गोभिर्न तुल्यन्धनमस्ति किञ्चित् ॥ १०४ ॥ स एव लोके परमः पवित्रो गवां रसः पुष्टि विवर्द्धनश्च । अश्नाति नित्यं विविधाचयुक्तामिष्टधिरं येन शिव प्रसादात् ॥ १०५ ॥ ... etc.

32a ०मूर्तिः] CK₈₂K₁₀K₇; ०मूर्तिः E **32b** ०न्वितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०न्विताः C₀₂K₁₀ **32c** सूर्यः] CK₈₂; (सूर्यः) K₁₀K₇, सूर्यः E • दीक्षः] CK₈₂K₇; (दीक्षः) K₁₀, दीक्षः E **32d** तच्चृ.] em. TÖRZSÖK; स नृ. CK₈₂K₁₀K₇E **33b** ०करः पिता] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०करः पिता K₁₀, ०करपिताः C₀₂ **33c** ०दैवतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ०दैवतः C₄₅, ०वतः K₁₀ **33cd** ०दित्यमानृशंस तमन्वितः] em.; ०दित्यमानृशंस तमन्वितः C₉₄C₄₅, ०दित्यमानृशंस तमन्वितः C₀₂K₁₀, ०दित्य अनुशंस तमन्वितः K₈₂, ०दित्यमानृशंस तमन्वितः K₇, ०दित्यमानृशंस ततो ऽन्वितः E **34a** पृथ्व्या] C₉₄C₄₅K₇; (पृथ्व्या) C₀₂K₈₂, पृथ्वी K₁₀, पृथ्व्या E **34b** वन्देत्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वन्देन वन्देत् C₄₅, वन्देत् C₀₂ **34d** सर्व] em.; सर्व CK₈₂K₁₀K₇E **35a** पवित्रं] CK₈₂K₇E; (पवित्रं) K₁₀ • मङ्गल्यं] C₉₄C₄₅K₈₂; (मङ्गल्यं) K₁₀, माङ्गल्यं C₀₂K₇E • देवताः] CK₇; देवताः K₈₂, (देवताः) K₁₀, देवता E **35d** ०स्मादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ०स्मादुव C₄₅, ०स्माद्वाव E **36a** जातमात्रस्य लोकस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; जातमात्रस्य लोकस्य K₁₀, सतसातस्य C₄₅, सतसातस्य लोकस्य C₄₅ **36d** शकृत्क.] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; (शकृत्क.) K₁₀, शकृत्क. C₄₅ **37a** ०पवित्रपूतम्] C₀₂K₈₂E; ०पवित्रपूतम् C₉₄ (unmetr.), ०पवित्रं C₄₅ (unmetr.), ०पवित्रपूत K₁₀, ०पवित्रपूतं K₇ (unmetr.) **37b** ०गव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०गव्या C₀₂, (०गव्या) K₁₀ • पुरुषाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुषाः C₀₂, पुरुषः E • पिबन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विवन्ति C₀₂

ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
 तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७ ॥
 गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चिद्
 दुह्यन्ति बाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
 तृणानि भुत्वा अमृतं स्रवन्ति
 विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८ ॥
 गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
 शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
 अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
 लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ॥ ४:३९ ॥
 अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
 अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४० ॥
 अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
 अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
 अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१ ॥
 आसनेनार्धपाद्येन पादशौचजलेन च ।
 अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२ ॥
 पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
 श्रद्धया चाविकल्पेन अङ्गीबमानसेन च ॥ ४:४३ ॥

❖

38a = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत

❖

37c लभन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भवन्ति C₀₂ 37d स्वर्गं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्व० C₄₅
 38a गोभिर्न तु] K₇; न गोभिस्तु० CK₈₂K₁₀ (unmetr.), न गावतु० E 38d दत्ताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 १दत्ता१ C₀₂, दत्ता E 39a गवाह्निकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गवाह्निकं C₉₄ • यश्च करोति] CK₈₂K₁₀K₇;
 यः प्रकरोति E 39b गवां तु] C₄₅K₇; गवान्तु C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀, गवानाम् E 39c ०तप०] CK₈₂K₇; १तप०१
 K₁₀, ०जप० E 39d लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; लभत्यसौ भमनृशंसकर्ता C₉₄, लभत्यसौ तमनृतं स
 कर्ता C₀₂, भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E 40d प्रशंसते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रशंस्यते C₀₂ 41a न पीड्येत]
 C₉₄C₄₅K₈₂E; न गच्छेत (eyeskip to □□ □.□□□) C₀₂, १न पी१★ K₁₀, निपीड्येत K₇ 41b अतिथिं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अति C₀₂, ★★ K₁₀ • न दुष्यति] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नुदुष्यति C₄₅, ★दुष्यति K₁₀
 41c अतिथि०] C₉₄K₈₂; अतिथिं C₄₅C₀₂K₇E, अति१थि१ K₁₀ • ०प्रिय०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रियः
 C₀₂ • यः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; यर् C₉₄, य K₈₂ 41e अतिथेः] C₄₅C₀₂K₇; अतिथि० C₉₄K₈₂K₁₀,
 अतिथिं E 41ef ०संतोषस्तस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०संता यस्य C₄₅ 41f पुण्य०] CK₈₂K₁₀E; पू०
 K₇ 42a ०आर्घ्य०] CK₈₂K₁₀K₇; ०आर्घ्य० E 42c अन्नव०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अन्नम् C₀₂, १अन्न१व०
 K₁₀ 42d निवेदयेत्] CK₈₂K₁₀K₇; प्रदापयेत् E 43a ०दारात्मना] em.; ०दारात्मनो C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇,
 ०दारा१त्मनो C₉₄, ०दारात्मको E 43b ०पूजयेत्] C₉₄K₈₂E; ०पूज्यते C₄₅C₀₂K₁₀, ०पूजते K₇ 43c श्रद्धया]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्रद्धया C₀₂ • चाविकल्पेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चापि कल्पेन C₉₄

न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
 चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
 पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५ ॥
 अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
 स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६ ॥
 † न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित् † ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७ ॥
 सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
 अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८ ॥
 नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
 विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९ ॥
 [यमेषु दमः (५)]
 दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
 दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५० ॥
 दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
 दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१ ॥
 निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।

44ab = Uttarottara 10.7ab = Umāmaheśvarasamvāda 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न
 पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा 47cd = Vāyupurāṇa 2.17.8 = Brahmanḍapurāṇa 2.15.8; ≈Śivadharmottara
 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः 50b cf. Mahābhārata Indeces 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि
 काल्पयन् धर्मसारसमुच्चयम्

44a चरणं] CK₈₂K₁₀K₇; प्रवरं E 44b देशजन्मनी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; देशजन्मना C₉₄ 44c चिन्तयेन्म.]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; चिन्तयेत् C₄₅, चिन्तयेत् K₇ 44d गतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गताः C₀₂, गतेत् K₁₀
 45b सूय.] C₉₄K₈₂K₇E; सूय. C₄₅C₀₂, सूय. K₁₀ 45d तपः.] CK₈₂K₁₀E; तप. K₇ (un-
 metr.) 46b नृशंसमतमुत्सृजेत्] C₉₄K₈₂K₇; नृशंसमत उत्सृजेत् C₄₅, नृशंसकमममुत्सृजेत् C₀₂, नृससमतमुत्सृजेत् K₁₀,
 न संशय समश्रुते E 47a न गतिम.] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; न गति ना. K₈₂, न तिथिम. C₀₂E 47b कर्हिचित्]
 C₉₄E; कर्हिचित् C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 47c यान्त.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यान्ति. C₀₂ 48a सक्तु.]
 em.; शक्तु. C₉₄C₄₅, शक्तु. C₀₂, शक्तु. K₈₂K₇, शक्तु. K₁₀, शक्ति. E • चैकेन] CK₈₂K₁₀E; चैकेन K₇
 48b आसीन्महाद्भुतः] corr.; आसीन्महाद्भुतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, आसी महाद्भुतः C₀₂, आसीन्महाद्भुतः K₇, आसीन्महाद्भुतम्
 E 48c दानेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रादानेन C₀₂ 48d स्व.] CK₈₂K₁₀; स्व. K₇, स. E • गतम्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; गतः C₀₂ 49b उत्तम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; उत्तमम् C₀₂, उत्तमः E 49d कीर्तिता]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कीर्तितम् C₀₂, कीर्तिताः E 50b धर्मसार.] em.; धर्मः सार. CK₈₂K₁₀K₇, धर्मभार. E
 50c स्वर्गो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्ग C₀₂ 50d कीर्तिर्द.] C₉₄C₄₅K₁₀E; कीर्ति द. C₀₂K₈₂K₇
 51a दमस्ती.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दम ती. C₄₅ 51d दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दम C₀₂, दमं
 E • काम.] CK₈₂K₁₀E; कामं K₇ 52a दमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दम C₀₂ 52b भ्रमर.]
 CK₈₂K₁₀E (unmetr.); भ्रमर. K₇

त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२ ॥
 दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
 दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं ब्रजेत् ॥ ४:५३ ॥
 मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
 घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४ ॥
 स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
 किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥
 पुरुरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
 सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥
 अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
 अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ॥ ४:५७ ॥
 अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
 अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥
 दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
 स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
 विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
 भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥
 [यमेषु घृणा (६)]

54 Cf. Buddhacarita 11.35: गीतैर्हि यन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थं तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ 58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्)

52c घ्राणा] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; घ्राणं C₄₅, घ्राण C₀₂ 52d ंन्द्रियाः] CK₈₂K₁₀K₇; ंन्द्रियः E 53b सर्वे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्वं C₄₅ • ंहराः] CK₈₂K₁₀K₇; ंहरा E 53d ब्रजेत्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्रजे× C₉₄ 54a मृगे] CK₈₂K₇; मृगो K₁₀E • श्रोत्रं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; श्रोत्रं C₀₂, श्रोतं K₇ • ंवशाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ंवचशाः C₄₅ 54b पतङ्गाश्च] CK₈₂K₁₀K₇; पतङ्गा च० E • ंषोर्मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ंसो मृताः C₀₂, ंषो मृताः K₇ 54c घ्राणया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; घ्रातया C₄₅ 54cd नष्टो नष्टो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नष्टो C₄₅ 55b ंसदुःसहः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ंसदुःसह C₄₅, ंसदुःसहः K₁₀ 55c पुनः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुन C₉₄ 55d तेभ्यः] CK₈₂K₁₀K₇; तेभ्यः E 56a पुरुरवो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुरुरवे C₀₂, पुरुरवा० E • तिलोभेन अतिकामेन] CK₈₂K₁₀K₇; तिकामेन अतिलोभेन E 56b दण्डकः] CK₈₂K₁₀K₇; पुण्डकः E 56a सागराः] em.; सगरं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सागरं C₀₂ 57b अतिपानेन] CK₈₂K₁₀K₇; अतिपापेन E 57c अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj.; अतितृष्णा च मान्धातो C₉₄, अतितृष्णा च मान्धातो C₄₅C₀₂K₈₂K₇, अतितृष्णा च मन्धातो K₁₀, अतितृष्णा च मानाच्च च E 57d नहुषो] CK₈₂K₇E; नहुषो K₁₀ 58a ंर्नष्ट] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; ंर्नष्टो C₄₅, नष्टो C₀₂ 58c अतिद्यूतान्नलो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; अतिद्यूतान्नरो C₄₅K₈₂, अतिख्यातान्नलो E 58d नृगो गो०] E; नृगज्जो C₉₄C₀₂K₁₀K₇, नृगं गो० C₄₅K₈₂ 59a हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] CK₈₂K₇; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K₁₀, हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E 59c ंनाश] C₄₅; ंनाशो E०नाम C₉₄C₀₂K₈₂, ंनश्च K₁₀, ंनागा K₇ 59d विप्र] CK₈₂K₁₀E; विप्रा K₈₂K₇ • दमया] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दया C₄₅

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
 निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥
 परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
 परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥
 परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
 राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२ ॥
 परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
 आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३ ॥
 जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
 वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४ ॥
 परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
 देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५ ॥
 परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।
 सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६ ॥
 एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वगार्थमोक्षार्थिनः
 लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
 प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
 दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७ ॥

63b cf. Bhagavadgītā 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ **65cd** These two pādas are illegible in K₁₀ **66** This verse is mostly illegible in K₁₀

60a निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₁₀; निर्घृणो C₀₂K₇; निर्घृण K₈₂^{ac}; निर्घृणे K₈₂^{pc}; निर्घृणे E **60b** निर्घृणो] C₉₄C₄₅K₈₂^{ac}K₁₀; निर्घृणो C₀₂K₇; निर्घृणे K₈₂^{pc}E **60c** निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₁₀E; निर्घृणे C₀₂K₈₂K₇ **60d** निर्घृणे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; निर्घृणे C₀₂K₇ **61b** जीवापकर्षणे] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; जीवापकर्षणे C₄₅, जीवापकर्षणे E **61c** परनिन्दा.] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; परनिन्द* C₉₄ • परान्नेषु] CK₈₂K₇E; परान्नेषु K₁₀ **61d** घृणां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; घृणा C₀₂K₁₀E **62a** घृणी.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; घृणा C₄₅ **62c** ब्राजा] CK₇; ब्राजी K₈₂K₁₀, ब्राज्या E **62d** पर.] CK₈₂K₇E; पर. K₁₀ **63b** अन्याया.] CK₈₂K₇E; अन्याया. K₁₀ • जर्जम्] CK₈₂K₇E; जर्जम् K₁₀ **63c** तुला.] CK₈₂K₇E; तुला. K₁₀ **63d** र्थ] C₉₄C₄₅K₈₂E; र्थ C₀₂, र्थ K₁₀, र्थ K₇ **64a** विप्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विप्र C₉₄, विप्रे C₀₂ **64b** घृणी.] CK₈₂K₁₀K₇; घृणां E **64c** वनजावनजा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; वनजावनजा C₄₅, वनजा वनिजा C₄₅^{pc}, वनज वनजा K₇ **64d** विलगाश्चरणाचराः] C₉₄C₄₅K₇, विलगाश्चरणाचराः C₀₂E, विलगाश्चरणाचराः K₈₂, विलगाश्चरणाचराः K₁₀ **65b** वक्ष्ये] CK₈₂K₁₀K₇; वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अभोज्ये C₄₅ **66c** शौण्डे] K₈₂; शौण्डे C₉₄C₀₂K₇, शौण्डे C₄₅, शौण्डे K₁₀, शौण्डे E **67a** पुरुषः] K₇; पुरुषः CK₈₂K₁₀E • र्थिनः] K₇^{pc}; र्थिनां CK₈₂K₁₀E, र्थिना K₇^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति C₀₂, नन्दनवायुवन्ति E **67c** श्रुतिं] K₇; श्रुति. CK₈₂K₁₀E • नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नित्य C₄₅

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
 चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८ ॥
 चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वभावहितो भव ।
 पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥
 कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
 चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥
 चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥
 चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
 आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥
 आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
 षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥
 चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥
 धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
 पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥

69cd cf. Divyāvadāna 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिताः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः । 74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc.

67d स आयुष] em.; समायुष CK₇, समायुषः K₈₂ (unmetr.), (समायुषः K₁₀, स मानुष E • निःसंशयः] CK₁₀K₇E; निःसंशयः K₈₂ 68a चतुर्मौनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; चतुर्मौनं C₀₂, (चतुर्मौनं K₁₀ 68ab चतुःशत्रुश्च । C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; चतुःशत्रु च C₀₂, चतुःशत्रु च E 68b चतुरायतनं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; चतुरायतनं C₉₄, (चतुरायतनं K₁₀ 68c पादं] CK₇E; पादः K₈₂, ** K₁₀ 68d पञ्चधन्यः] CK₈₂K₁₀K₇; धन्यपञ्च E 69a मौनस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मौनस्य C₄₅ 69c पारुष्यः] CK₁₀K₇E; पारुष्यं K₈₂ • पिशुनाः] CK₈₂K₁₀K₇; पिशुनाः E 70c चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः] C₉₄C₄₅E; चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 70d सो ऽरिहा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सोरिहा C₄₅, सर्वथा E 71c मुदितो] CK₈₂K₁₀K₇; मुदितो E 71d चायतनं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चायतनं C₉₄, चायतनं C₄₅ 72c भवः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; भवः C₉₄C₀₂, भवः E 72cd सूक्ष्मं ध्यानं] C₉₄K₈₂K₇E; सूक्ष्माध्यानं C₄₅, सूक्ष्मध्यानं C₀₂, सूक्ष्मध्यानं K₁₀ 72d नमुक्तं चतुर्विधम्] C₀₂K₁₀; नमुक्तश्चतुर्विधम् C₉₄, नमुक्तश्चतुर्विधः C₄₅K₈₂, नमुक्तं चतुर्विधं K₇, नयज्ञश्च E 73a स्मृतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; स्मृता C₀₂E • धर्मो] CK₈₂K₁₀K₇; धन्या E 73cd आहुः सू] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; आहुः C₉₄ 74ab धर्मश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्मं च C₀₂K₁₀ 74b श्रितः] CK₈₂K₁₀E; श्रिताः K₇ 74d भैक्षुकः] CK₈₂K₁₀K₇; भक्षकः E 75a यैरिदं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; यैरिदं C₄₅C₀₂ • वेत्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वेत्ति C₀₂ 75d प्रवर्धनम्] CK₈₂K₁₀K₇; प्रवर्धनः E

आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
 शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥
 [यमेष्वप्रमादः (८)]
 प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।
 महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥
 अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
 गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ४:७८ ॥
 ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्रथः ।
 गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥
 रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥
 चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।

77c-f ≈ MBh Indexes 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈
 Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह
 ॥ See also Yājñavalkyasmṛiti 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥
 78 ≈ MBh 5.40.3: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ = Manu 11.56
 ≈ Viṣṇusmṛiti 37.1-4 ≈ Agnipurāṇa 168.25 79 ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं
 सुहृद्रथः । गर्हितानाद्ययोजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ See also Yājñavalkyasmṛiti 3.228: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा
 सुहृद्रथः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ 80 ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः
 पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ 81 = Manu 11.58

76b धन्यादेव] CK₈₂K₁₀K₇; धर्मादेव E 76c पुष्टिः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; *ष्टिः C₉₄ • स्मृतिर्मेधा]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; स्मृति मेधा C₀₂K₈₂ 76d मानवे] em.; मानवः CK₈₂K₁₀K₇E 77a स्थान]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; स्थानं C₄₅K₇E (unmetr.) • पञ्चैव] CK₈₂K₁₀K₇; पञ्चैव E 77b कीर्तयिष्यामि]
 CK₈₂K₇E; कीर्तयिष्यामि K₁₀ 78a समुत्कर्षे] em.; समुत्कर्षे C₉₄K₈₂; समुत्कर्षे C₀₂K₁₀K₇E, समुत्कर्षे
 C₄₅ 78b राजः] CK₈₂K₁₀K₇; राज्ञी E 78c निर्वद्धः] C₉₄C₄₅K₇; निर्वद्धस् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀,
 निर्वद्धस् E 78d ब्रह्महत्यया] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्रह्महत्या C₉₄ 79a ब्रह्मो] CK₈₂K₁₀K₇; ब्रह्म E
 79b सुहृद्रथः] CK₈₂K₁₀K₇; सकृद्रथः E 79c नाद्ययोजग्धिः] em.; नद्य यो जग्धिस् C₉₄, नद्य यो जग्धि C₄₅,
 नद्य यो जग्धिः C₀₂, नद्य च यो जग्धिः K₈₂, नद्य च यो जग्धिः K₁₀, नद्य यो जवे K₇, नद्य यो विप्रः E 80a स्वयोन्यासु]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुतोण्यासु C₄₅ 80c सख्युः] em.; सख्युः CK₈₂E, ** K₁₀, सख्युः K₇ • पुत्रस्य च
 स्त्रीषु] CK₈₂K₇; **** K₁₀, पुत्रीषु चास्त्रीषु E 80d समः] CK₈₂K₇; ** K₁₀, सम E 81a निक्षेपः]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; निक्षेपः K₁₀, निक्षेपः C₄₅ 81b नराश्वरजतस्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; नराश्वरजतस्य K₁₀,
 नराणां स्वजनस्य C₄₅ 81d रुक्मस्तेयः] em.; रुक्मस्तेयः C₉₄, रुक्मस्तेयः C₄₅C₀₂K₈₂K₇, **** K₁₀, हतस्तेयः
 E • समः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सः C₄₅, सम E 82a एते] CK₈₂K₇; एते K₁₀, एव E • सम्भूय]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सम्भूयो C₀₂, सम्भूयो K₁₀

महापातकपञ्चैतन् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
 पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥
 [यमेषु माधुर्यम् (९)]
 कायवाङ्मनमाधुर्यं चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
 सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥
 प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
 यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥
 इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
 सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च ।
 क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥
 [यमेष्वार्जवम् (१०)]
 पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
 कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
 स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥
 आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
 आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥
 आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नोऽपि तिष्ठति ।
 आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८ ॥
 इति यमप्रविभागः कीर्तितोऽयं द्विजेन्द्र

82c पञ्चैतन्] CE; पञ्चैतम् K₁₀, पञ्चैतन् K₇, पञ्चैते K₈₂ 82e मादम्] CK₈₂K₁₀K₇; माद E 82f वर्जनीयं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वर्जनीयो C₀₂ 83ab मनमाधुर्यं च] em.; मनसा धुर्यश्च C₉₄C₀₂K₈₂K₇, मनमाधुर्यश्च C₄₅, मनमाधुर्यं K₁₀, मनसा धुर्यश्च E 83b क्षुर्बुद्धिः] C₉₄C₄₅K₇E; क्षु बुद्धिः C₀₂K₈₂, *** K₁₀ 83c दानं च] CK₈₂K₇; ** K₁₀, दानश्च E 83d बुद्धिं च] C₉₄K₈₂K₇; बुद्धिश्च C₄₅, दृष्टिं च C₀₂E, *** K₁₀ 84a प्रसन्नः] CK₈₂E; प्रसन्नः K₁₀, प्रसन्नः K₇ 84c यथा] CK₈₂K₁₀K₇; यस्य E • दानं] CK₈₂K₁₀K₇; दातश्च E 84d स्वाश्रमाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वासमाः C₀₂ • गतो] CK₈₂K₁₀E; सतो K₇ 85b इन्धनोः] CK₈₂K₁₀E; इत्वनोः K₇ • जातः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जाः C₄₅ 85c सुलभानि न] CK₈₂K₁₀K₇; सुलभानि च E 85d उदकानि] CK₈₂K₇E; उतकानि K₁₀ 85e क्षुते] conj.; क्षुतं CK₈₂K₁₀K₇, शतं E 86a पञ्चार्जवाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; पञ्चार्जवः C₀₂, **** K₁₀, पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] CK₇; प्रशंसन्ति K₈₂E, प्रससन्ति K₁₀ 86c कर्मः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; कर्मः C₉₄, कर्माः K₁₀ • वृत्त्याभिवृद्धिं च] CK₈₂K₇; वृत्तिभिवृद्धिश्च K₁₀, वृत्त्याभिवृद्धिश्च E 86e स्त्रीधनोत्कोचः] CK₈₂K₁₀K₇; स्त्रीधनज्ञो च E • वित्तं च] CK₈₂K₇E; वित्तिश्च K₁₀ 86f आर्जवो नाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; आर्जवश्च C₀₂, आर्जवेनाः E 87ab आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] CK₁₀K₇; omitted in K₈₂^{ac}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः K₈₂^{pc}, आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः E 87cd (आर्जवो... वृथाग्नयः)] CK₈₂K₁₀K₇; omitted in E 88ab (आर्जवो... तिष्ठति)] CK₈₂K₁₀K₇; omitted in E 88a ग्रामः] C₉₄C₄₅K₇E; ग्रामात् C₀₂K₁₀, ग्रामाः K₈₂ 88d तस्य चरन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तस्य रमन्ति E, तस्मिन् C₉₄ 89a यमप्रविभागः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; यमप्रविभागः C₀₂, यमप्रविभागः K₈₂, नियमप्रविभागः E • द्विजेन्द्र] CK₈₂K₁₀K₇; नेन्द्रे E

इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९ ॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

89b °येत्तं मनुष्यः] corr.; °येत्तन्मनुष्यः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E, °येत्त मनुष्यः C₄₅, °येत्तन्मनुष्यः C₀₂ **89c** दुरित०] CK₈₂K₁₀K₇; इरित० E • °पहारी] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °पलपहारी C₀₂ • °ज्ञयास्ते] CK₁₀K₇E; °ज्ञयाते K₈₂ **89d** °वर्ता] conj.; °वृत्ता CK₁₀K₇, °वृत्ता: K₈₂E **Colophon:** नामाध्यायश्चतुर्थः] CK₈₂K₁₀K₇; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

Chapter5

[पञ्चमोऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।

कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्

अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतोऽस्मि ।

प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्

† अपर वद मतज्ञा † नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

श्रवणसुखमतोऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र

नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।

हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र

कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२ ॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३ ॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।

शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४ ॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।

❖

3 = Liṅgapurāṇa 1.8.29cd-30ab

❖

1 विगतराग उवाच] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विगत(राग उवाच) C₉₄ 1a कथय नि.] CK₈₂K₁₀K₇; कथयति E •
•तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तं C₄₅ • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] C₉₄K₈₂K₇E; त्वां विशेषात् C₄₅, सांप्रतं त्वं विशेषात्
C₀₂K₁₀ 1b •तुल्यं श्रो.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •तुल्यां श्रो. C₄₅, •तुल्यं श्रो. तुल्यं स्रो. K₈₂ • •कामो]
CK₈₂K₁₀K₇; •कामा E 1c •दहनं.] CK₈₂K₁₀K₇; •वदनं. E • •निषिक्तम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
•विमुक्तम् C₄₅ 1d अपर.] CK₁₀K₇E; अपरं K₈₂ (unmetr.) • •वदम.] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
•वदं. C₉₄, •वदनं. E • •तज्ञा नास्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; •तज्ञा(न)आस्ति C₀₂, ★★K₁₀, •तज्ज्ञानास्ति E
2a •सुखं.] CK₈₂K₁₀K₇E; •मुखं. K₈₂ • •मतोऽन्यत्] CK₈₂K₇; •मतोऽन्य K₁₀, •मतोऽन्यत् E • •कीर्तं.]
CK₇E; कीर्तिं. K₈₂K₁₀ 2b •विशेषः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विशेषं C₉₄, •विशेष C₄₅ • प्रकारः] CK₈₂K₁₀E;
पकारः K₇ 2d •विनाशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •विनाशं C₀₂E 3a इज्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ईज्या
C₀₂K₁₀ • दानं] CK₈₂K₇E; दानं K₁₀ 4a •निर्देशं] CK₇E; •नियमं K₈₂, •निर्देशं K₁₀ 4c शारीरं.]
CK₈₂K₇E; शरीरं. K₁₀ • •शौचमाहारो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •शौचमाहारो C₉₄ 4d मात्रा भावश्च]
C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; मात्रा भावं च C₉₄, •सात्राभा(वश्च K₁₀ 5a ताडयेन्न] CK₈₂K₁₀E; ताडये न K₇

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥
 श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
 मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥
 मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
 मृत्योयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥
 एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥
 [आहारशौचम्]
 आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्ववहितो भव ।
 भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
 वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥
 स्निग्धस्वादुरसैः षड्विंशहारषड्रसैर्बुधः ।
 धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥
 अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
 अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश **8cd** ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या
 मृदः शुद्धिमभीप्सता **9ab** = Manu 5.137ab **9cd** ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्ब्रह्मस्थानां यतीनां तु
 चतुर्गुणम्

5d शौचं] CK₈₂K₁₀E; शौच K₇ • कायिकमुच्यते] CK₈₂K₁₀E; कायिकमुच्यते K₇ **6a** श्रोत्रं] em.; श्रोत.
 CK₈₂K₁₀K₇E **6b** गुदोपस्थं] CK₈₂K₁₀; गुदोपस्थं K₇, गुदोपस्थं E **6c** मुखस्यां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 मुखस्थां C₄₅ **6cd** शौचमां] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; शौचमां C₄₅K₁₀ **7a** विष्टां] CK₈₂K₇E; विष्टां K₁₀
7c मृत्योयैस्तु] C₀₂K₈₂K₁₀E; मृत्योयैस्तु C₉₄, मृत्योयैस्तु C₄₅, मृत्योयैस्तु K₇ • उपस्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 उपस्थं C₀₂E **8a** उपस्थे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; उपस्थं C₀₂K₁₀ • गुदे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गुदो C₀₂K₁₀
8b तथैकत्र] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तथैकत्र C₄₅, तथैकत्र E • दश] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दश: C₀₂
8c दातव्या] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; दातव्यो C₀₂E **8d** मृदः] CK₇E; मृदः K₈₂, मृदा K₁₀ • शुद्धिं समीहता]
 C₉₄C₄₅K₈₂; शुद्धिसमीहता C₀₂, शुद्धिं समीहता K₁₀, शुद्धिः समीहता K₇, शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; एतच्छौचं C₀₂E, एतच्छौचं K₁₀ **9b** गुणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; गुणं C₀₂ **9c** त्रिं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; त्रिं C₀₂ **10b** शृणुष्ववहितो] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; शृणुष्ववहितो C₉₄, शृणुष्ववहितो
 K₁₀ **10d** पिबेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पिबेत् C₄₅ **10e** चारदानार्थं] CK₈₂K₁₀K₇; चारदानार्थं E
11a स्वादुं] CK₈₂K₇; स्वादुं K₁₀, स्वादुं E **11b** षड्रसैर्बुधं] C₄₅E; षड्रसैर्बुधं C₉₄K₈₂K₇, षड्रसैर्बुधं
 C₀₂, षड्रसैर्बुधं K₁₀ **11c** वैषम्यनाशो ऽस्ति] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; वैषम्यनाशास्ति C₄₅, वैषम्यं नश्यन्ति E
11d सुदारुणाः] CK₈₂K₁₀K₇; सुदारुणाः E **12a** अभक्ष्यं] CK₈₂K₇; अभक्ष्यं K₁₀, अभक्ष्यं E **12b** न च]
 CK₈₂K₁₀; न च K₇E **12d** अवाच्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अवाच्यं C₀₂

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च ।
गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥
छत्राकं विङ्गराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।
चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥
हंससारसचक्राहकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥
अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानिव विवर्जयेत् ।
शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥
मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥५:१७॥
त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ।
सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥५:१८॥
अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ।
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥५:१९॥
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः ।
कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:२०॥
शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

13ab cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कचकानि च **14ab** Cf. Manu 5.19ab: छत्राकं विङ्गराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् **19cd** = Manu 5.106ab **20ab** ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्धारिशुचिः शुचिः **20cd** E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

13a पलाण्डुं] E; पलण्डुं CK₁₀K₇, पलडुं K₈₂ **13b** कचकानि] CK₈₂K₁₀K₇; च कचानि E **13c** गौरं च] em.; गोरस्व C₉₄K₁₀, गोरश्च C₄₅C₀₂K₈₂K₇, गोरश्च E • मांसं] CK₈₂K₁₀K₇; मांसं E **14a** छत्राकं] K₈₂C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; छत्राक C₀₂ • विङ्ग •] CK₁₀E; विङ्ग • K₈₂K₇ **14b** गोमांसं] K₈₂C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; गोमाञ् C₄₅ **14c** चटकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; चटकाम् C₀₂K₁₀ **15b** कुक्कुटान्यु •] CK₇E; कुक्कुटा शु • K₈₂, कुक्कुटां शु • K₁₀ • श्येनकान्] C₉₄C₀₂K₇E; शोनकान् C₄₅, श्येनका K₈₂, श्येनकां K₁₀ **15c** काकोलूकं बलाकं च] C₄₅K₇; काकोलूकस्व/★★श्च C₉₄, काकोलूकबलाकं च C₀₂K₈₂E, काकोलूकं बलाकं च K₁₀ **16a** अमेध्यांश्चा •] CK₈₂K₇; अमेध्याश्चा • K₁₀, अमेध्यश्चा • E **18a** जिज्ञासितो] CK₈₂K₁₀; जिज्ञासनो K₇, जिज्ञासतो E **18b** श्लिषः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; श्लिष्य C₄₅, श्लिष K₁₀ • कथितो] CK₈₂K₁₀K₇; कथितं E **18c** शुचिर्] C₉₄C₄₅E; शुचि C₀₂K₇, शुचिन् K₈₂K₁₀ **19a** अहिंसकः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अहिंसक C₄₅ • शुचिर्दान्तो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; शुचि दान्तो C₀₂K₇, शुचिर्दान्तो E **19d** शौचं परं स्मृतम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शौचं परं स्मृतम् C₄₅C₀₂, शौचयनं स्मृतः E **20ab** यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] CK₇ (unmetr.); यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न K₈₂K₁₀, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E **20b** शुचिः शुचिः] CK₈₂K₇; शुचि शुचिः K₁₀, शुचिः शुचि E **20d** शुचिः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शुचि C₀₂ • वस्तुषु] CK₈₂K₁₀E; वस्तुषुः K₇ **21a** शौचाशौच •] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शौचाशुच C₄₅ • कालक्षये निश्चयः] K₈₂K₇; कालक्षयैर्निश्चयः C₉₄C₄₅K₈₂, कालक्षयेनिश्चयः C₀₂K₁₀, कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२१॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

21b कीर्तिर्य०] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तिर्य० C₉₄C₀₂(unmetr.) • लङ्कृतः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; लङ्कृतः
C₄₅ **21c** एरितम्] CK₈₂K₁₀K₇; ओदितः E **21d** परत्रमी०] CK₈₂K₁₀K₇; पवित्रमी० E • गतिं]
em.; गतिः CK₈₂K₁₀K₇E • निःसंशयम्] C₉₄K₁₀K₇; निःसंशयः C₄₅C₀₂K₈₂E **Colophon:** विधिर्]
C₉₄E; विधिः C₄₅C₀₂K₈₂K₇, (विधिः) K₁₀ • नामाध्ययः पञ्चमः] CK₈₂K₁₀K₇; नाम पञ्चमोऽध्यायः E

Chapter6

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेषु इज्या (२)]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।

धर्ममोक्षप्रसिद्धचर्चं शृणुष्वभावितो द्विज ॥ ६:१ ॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।

ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२ ॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।

अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३ ॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।

स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञः स उच्यते ॥ ६:४ ॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।

वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ॥ ६:५ ॥

इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ।

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मैदमूहापोहविशारदः ॥ ६:६ ॥

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ।

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ॥ ६:७ ॥

1a मीज्यां] C₄₅; मीज्यां C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 1b उत्तम] CK₈₂E; उत्तमः K₁₀K₇ 1c मोक्षप्रसिद्धचर्चं] CK₇; मोक्षप्रसिद्धचर्चं K₈₂K₁₀, मोक्षेशसिद्धचर्चार्थं E 1d द्विज] CK₈₂K₁₀K₇; भव E 2a अर्थयज्ञः] C₉₄C₀₂K₈₂; अनर्थयज्ञः C₄₅, अर्थयज्ञ K₁₀K₇, अर्थयज्ञ E 2c ज्ञानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; ज्ञान C₀₂K₇ 3b अग्निः] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; (अ)× C₉₄, ** K₁₀ • क्रिया] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; क्रियाः C₄₅C₀₂ 3c अष्टकाः] em.; अष्टका CK₈₂K₁₀K₇E • पार्वणी] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; पार्वणी C₄₅, (पार्वणी) K₁₀ 3d यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; यज्ञ C₀₂, ** K₁₀ 4b यतनेषु] C₄₅C₀₂E; लयनेषु C₉₄K₈₂K₇, यत** K₁₀ 4c हस्तः] CK₈₂K₇; ** K₁₀, हस्तैः E 5a यज्ञं ततो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; यज्ञं तपो C₄₅यज्ञस्ततो C₀₂ 5c वेदाः] CK₈₂K₇E; अदा K₁₀ 6a पुराणं च] CK₈₂K₁₀K₇; पुराणश्च E 6b यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यज्ञ C₀₂ 6c कर्म] CK₈₂K₁₀K₇; क्रमम् E 7a चक्षुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; चक्षुः C₀₂ 7b यज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; यज्ञ C₀₂, (यज्ञस) K₁₀ 7c यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; यज्ञ C₀₂K₁₀

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
 सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:८ ॥
 सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
 तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:९ ॥
 चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
 प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:१० ॥
 अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
 विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:११ ॥
 विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
 अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
 पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:१२ ॥
 विगतराग उवाच ।
 एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
 कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१३ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया ।
 कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१४ ॥
 द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
 विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१५ ॥
 प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।

✧

8a ध्यानं] CK₁₀E; ध्यान K₈₂K₇ **8c** सोमो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; सोमा० C₄₅K₁₀E **8d** सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C₄₅; सूक्ष्मं तत्त्वं तत्त्वं पञ्चमम् C₉₄; सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः C₀₂K₈₂K₁₀, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K₇, सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E **9c** शशिं] CK₈₂E; शशि K₁₀, शशिन् K₇ **9cd** ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ध्याये त० C₀₂ **10b** ज्वालामग्निं] CK₈₂K₁₀E; ज्वालामग्नि K₇ **10c** तत्त्वः] CK₇; तत्त्व K₈₂, तत्त्वं K₁₀E **10d** नाशनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; नाशनम् C₀₂E **11b** ध्यायेत्स्फटिक] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ध्यायेत्स्फटि C₉₄, ध्याये स्फटिक C₀₂E • मलम्] CK₁₀E; मलः K₈₂, मलः K₇ **11c** तत्त्वः स] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तत्त्वं तत्त्वं C₉₄, तत्त्व स C₀₂, तत्त्वं स E **11d** जमव्ययम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जमव्ययं C₀₂ **12ab** ध्यायेत्त०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ध्याये त० C₀₂ **12c** यज्ञस्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; यज्ञश्च C₀₂E **12d** समासतः] CK₈₂K₁₀K₇; समासतः E **13a** हि] E; हि० CK₈₂K₁₀K₇ **13c** लोकाः] C₉₄K₈₂K₇; लोका C₄₅C₀₂K₁₀E • प्रपद्यन्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रपद्यन्ते C₉₄ **13d** धन] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; धनः C₄₅K₇ **14ab** प्रथमं तत्त्वं] E; प्रथमं तत्त्व CK₈₂K₁₀K₇, omitted in K₈₂ • प्रकृतिचिन्तया] CK₈₂K₁₀K₇; च कृतिचिन्तय E **14d** सुखी] CK₈₂K₁₀K₇; सुखम् E **15c** याति] CK₈₂K₁₀K₇; याति E **16a** तत्त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तत्त्व C₀₂ • तृतीयं] CK₈₂K₁₀K₇; तृतीयस् E **16b** ध्यायमानो मरिष्यति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ध्याय***रिष्यति C₉₄, ध्यायमानो मरिष्यति E

शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोत्ययुतं शतम् ॥ ६:१६ ॥

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।

अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१७ ॥

पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।

न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१८ ॥

पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः

जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।

जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु

प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१९ ॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।

कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।

कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:२० ॥

मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।

मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२१ ॥

अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२२ ॥

आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।

22cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते

16c शिवलोके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; शिवलोक C₄₅, रुद्रलोके E • वसेनि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वसे नि० C₀₂ 16d •युतं] CK₈₂K₇E; •युत K₁₀ 17a •तत्त्वामृतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •तत्त्वामृतं C₀₂, •तत्त्वामृतं E 17c अक्षयं] CK₈₂K₁₀K₇; अक्षय० E 19a •युक्तो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; •यु★ C₉₄ (top of akṣaras lost), •युक्तौ E • च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅E • पुनर्जन्म०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुनर्जन्म० C₉₄ (top of akṣaras lost), पुनर्जन्म० C₀₂ 19b जिज्ञास्यन्तां] C₉₄K₁₀K₇E; जिज्ञास्यतां C₄₅K₈₂ (unmetr.), जिज्ञास्यन्ता C₀₂ 19c जन्मेनैकेन] C₄₅K₁₀K₇E; जन्मेनैकेन C₉₄C₀₂K₈₂ (unmetr.) • मुक्तिर्भ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मुक्ति भ० C₀₂ • न वा] CK₁₀K₇E; भवा K₈₂ • मानवाः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; मानमानवाः C₄₅, मानवा C₀₂, मानव E 19d प्रत्यक्षा०] CK₁₀K₇E; प्रत्यक्ष० K₈₂ • •वेदनीयम्] C₄₅K₈₂K₁₀; •वेदनीयः C₉₄C₀₂K₇, •वेदनीय E 20a •तप] CK₈₂K₁₀K₇; •तपम् E 20c कायिकं च तृतीयं तु] CK₈₂K₇E; मानसं तप आदौ तु K₁₀ (eyeskip) 20d मनोवाक्कर्म] C₉₄K₇E; मनोक्कर्म C₄₅, मनोवाक्कर्म C₀₂, मनोवाक्काय० K₈₂K₁₀ • •परम्] C₀₂; •परः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 20c कायिकं] CK₁₀K₇E; कायिक K₈₂ 21a •सौम्यं] K₇; •सौम्य० C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, •सौम्य(य)० C₀₂ (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; प्रसादं च C₄₅E, प्रदानश्च K₁₀ 21c मौनं] CK₈₂K₁₀K₇; मौन★ E • •शुद्धिश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •शुद्धिं च C₀₂E 21d पञ्चैतत्] C₉₄K₁₀K₇; पञ्चैते C₄₅K₈₂, पञ्चैतत् C₀₂, पञ्चैतन् E 22c •भ्यसनं चैव] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; •भ्यसन★ C₉₄, •भ्यस(नं) चैव K₁₀ 23a आर्जवं च अहिंसा च] CK₈₂K₁₀K₇; आर्जवत्वमहिंसाश्च E 23b •चर्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; •चर्य C₀₂E

शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥ ६:२३ ॥
 इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
 मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२४ ॥
 स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
 कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२५ ॥
 मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
 अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२६ ॥
 स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
 पुष्पमुत्पाद्य दानं च सर्वे ते तप साधनाः ॥ ६:२७ ॥
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
 चान्द्रायणं पराकं च तपः सातपनादयः ॥ ६:२८ ॥
 येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
 आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
 स्वर्गाकाङ्क्षनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
 जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२९ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठोऽध्यायः ॥

24c MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ **26ab** See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab: मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा । **27ab** Cf. 2.38 and 17.xx ff.

23c शौचं] CK₈₂K₁₀K₇; शौच E **24a** इष्टं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; इष्ट C₀₂K₁₀ • •भावं] CK₈₂K₁₀K₇; •भावश् E **24b** पथ्यं] CK₈₂K₁₀K₇; सत्यं E **24c** मनो.] CK₈₂K₁₀K₇; मन. E • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀; पञ्चैतत् K₇, पञ्चैतान् E **24d** तप उक्तं महर्षिभिः] CK₈₂K₁₀K₇; तपमुक्तं महर्षिभिः E **25a** •शीर्भि.] C₉₄E; •शीर्भि. C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ **25b** •तिथि.] CK₈₂K₁₀K₇; •तिथि E **25c** •मिश्रक] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •***क C₉₄, •मित्यश्रक C₄₅ • पञ्चैतत्] CK₈₂K₁₀K₇; पञ्चैतन् E **25d** तप उक्तं] CK₈₂K₁₀K₇; तपमुक्तं E **26b** ग्रीष्मे] CK₈₂K₁₀K₇; गृष्मे E **26d** तपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तप C₀₂ • साधनमु.] C₉₄K₈₂K₇E; साधन उ. C₄₅C₀₂K₁₀ **27a** दानं] CK₈₂K₇; दान K₁₀ (top of akṣaras lost), दानश् E **27c** दानं] CK₈₂K₁₀K₇; दानश् E **27d** तप] E; तपः CK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) **28a** कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E; कृच्छ्रातिकृच्छ्र C₀₂, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₁₀, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K₇ **28b** •याचितम्] CK₈₂K₁₀K₇; •याचितः E **28c** चान्द्रायणं पराकं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; चान्द्रायणं पराकं C₄₅, चान्द्रायणं पराकं K₈₂, चान्द्रायणवराकश् E **28d** तपः सातपनादयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तपसान्तपनादयः C₀₂E **29a** तप त.] E; तपस्त. CK₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • •मनसा] em.; •मनसः CK₈₂K₁₀K₇E **29b** निर्मलमति.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; निर्मलमति. C₄₅ • जघन्यं] CK₈₂K₁₀K₇; जगल्यं E **29c** •काङ्क्ष.] CK₈₂K₁₀K₇; •कांक्ष. E • सर्वान्तिकं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्वान्तिकं C₄₅ **29d** •भवने] CK₈₂K₁₀E; •भवने K₇ • •साध्यं वहेत्] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; •साध्यम्(*** C₉₄, •साध्य वहेत् C₄₅, •साध्यं वदेत् E

Chapter7

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।

अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१ ॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।

अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२ ॥

अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।

अन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३ ॥

अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।

अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४ ॥

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।

तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५ ॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।

वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६ ॥

विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।

वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७ ॥

5cd = $\text{\$DhU } 7.31\text{cd} \approx \text{MBh } 13.62.6\text{ab}$: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$; तथेत्याहुः $C_{45}K_{82}$ **1c** वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$ **2a** अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $CK_{82}^{pc}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः K_{82}^{ac} , अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः K_7 , अन्नाद्भवन्ति भूतानि E **2c** अन्नाच्छ्रीः] $CK_{82}K_7$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; कान्तिवीर्यश्च $C_{94}K_7$ (unmetr.), कान्तिवीर्यश्च E **2d** अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; अन्नात्सत्त्वं C_{02} , अन्नात्सत्त्वं E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; जायत C_{94} **3a** अन्नाज्जी०] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी० $C_{45}C_{02}K_7$ **3b** अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; अन्ना C_{02} , अन्ना K_{10} • ंकरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ंकरः $C_{02}E$ **3c** दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प $C_{45}K_7$, दर्पो E **3d** अन्नाच्छौर्यं च] $C_{94}C_{02}K_7$; अन्नात्सौर्यश्च $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यश्च E **4a** अन्नं क्षु०] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$; अन्ना क्षु० $C_{02}K_{82}^{ac}$, अन्नाक्षु० $K_{10}E$ **4ab** व्याधीन्स०] $C_{45}K_7$; व्याधान्स० $C_{94}C_{02}K_{10}$, व्याधान्स० K_{82} , व्याधा स० E **4b** विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; विनाशयेत् C_{45} **5a** अन्नदः] $CK_{82}K_{10}K_7$; अन्नद E **5b** प्राणदश्चापि] $CK_{82}K_7E$; प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; सर्वदा C_{02} **5d** भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; तन् C_{94} , भूते C_{45} , भूतो E **6a** भावान्म०] $CK_{10}E$; भावान्म० $K_{82}K_7$ **6b** श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; श्रियादपि C_{45} , श्रिया वापि K_7

अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
 जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८ ॥
 तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
 न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९ ॥
 नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
 सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१० ॥
 श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
 पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११ ॥
 यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
 जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
 शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२ ॥
 दद्याद्वस्त्रं सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
 सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
 तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
 तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३ ॥
 [सुवर्णदानम्]
 सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
 पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४ ॥
 धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५ ॥
 दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।

11 cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण
 श्रद्धादानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्रुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य
 प्रसाधनम् ॥ 15cd = 22.38 CHECK

8a वज्ञां] CK₈₂K₁₀K₇; वज्ञं E 8b हीनो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ही C₄₅ 9c जीर्णं स्फुटितं]
 CK₈₂K₇; जीर्णस्फुटितं K₁₀E 9d कुत्सितमेव वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; कुत्सितमेव च C₀₂, कुत्सित्वेव वा K₇
 10b सूक्ष्मं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सूक्ष्म C₀₂, शुक्लं E 10c दातव्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दातव्य C₀₂
 10d समन्वितम्] CK₈₂^{pc}K₁₀K₇E; तं K₈₂^{ac} 11a सत्त्वः] CK₈₂K₁₀K₇; स च० E 13a द्विजवरे काले
 शुभे] CK₈₂K₁₀K₇; द्विजयिने एकाशुभं E 13b नरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दरो C₄₅ 13c तस्मिन्याति]
 CK₁₀K₇E; तस्मात्तस्याति K₈₂ • सुवस्त्रः] CK₈₂K₁₀K₇; स वस्त्रः E • संशयम्] C₉₄C₄₅K₇; संशयः
 C₀₂K₈₂K₁₀E 13d दानमसकृत्पा०] CK₈₂K₇E; दानसत्पा० K₁₀ 14a दानं] CK₈₂K₇; दान K₁₀E
 14d पातकः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पापकः C₉₄ 15b कटकाङ्गुलिम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; कक*गुलिम्
 C₉₄, कटकाङ्गुलिम् K₁₀ 16a सुवर्णं] CK₈₂K₇E; सुवर्ण K₁₀ 16b र्षभः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; र्षभः
 C₀₂K₁₀

तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६ ॥

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्थं पलमेव वा ।

एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७ ॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।

अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८ ॥

भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।

भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९ ॥

मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।

चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२० ॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।

सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१ ॥

एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।

वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२ ॥

एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।

श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३ ॥

जामदग्नयेन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।

आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४ ॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।

16c तुटि०] CK₈₂K₁₀K₇; तुटि० E • मात्रे] CK₁₀K₇; मात्रो K₈₂E 16d सर्वपापैः प्रमुच्यते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सर्वपापैः स मुच्यते C₉₄, सर्वपापैः प्रमुच्यते E 17a रक्तिमाषक०] K₇^{ac}; रक्तिमाषक० C₉₄; रक्तिमाषक० C₄₅K₈₂K₇^{pc}, रन्तिमान्सक० C₀₂, रत्तिमान्सक० K₁₀, रत्तिमाषक० E 17b ०र्ष] C₉₄C₄₅K₇E; ०र्ष C₀₂K₈₂K₁₀ 17cd वृद्धिर्ज्ञेया] C₉₄E; वृद्धिर्ज्ञेया C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀, वृद्धिर्ज्ञेया K₇ 18a ०धार] C₄₅; ०धार C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 18ab ०दानं प्रशंसन्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दा★नम्प्र×सन्ति C₉₄ 18d सर्वं वै] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सर्वं वै? C₉₄ (top of akṣaras lost) 19b ०फलं लभेत्] CK₈₂K₁₀E; ०लं भवेत् K₁₀^{ac}, ०लं भवेत् K₇ 20a ०मुक्तस्तु] CK₈₂K₁₀K₇; ०मुक्तस्तु E 20b ०शरणो] CK₈₂K₁₀; ०शरण K₇, ०शरणां E 21a एकहस्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; एकहस्त० C₉₄C₀₂E 21d भूमिदानं प्रशस्यते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; भूमिदानं प्रशस्यते C₄₅, पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K₁₀ (eyeskip) 22a ०हस्तां च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; ०हस्तश्च C₄₅K₁₀ 22b दद्याद्वि०] CK₈₂K₁₀K₇; दद्या द्वि० E 23b गुणागुणि०] CK₈₂K₁₀K₇; गुणागुणि० E 23c ०धिकं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; ०धिक० C₉₄K₇E 23d ०त्तम] CK₈₂K₁₀E; ०त्तम K₇ 24a जामदग्नयेन] C₄₅K₈₂K₇; जामदग्नये★ C₉₄, जामदग्नये C₀₂K₁₀E • रामेण] C₄₅K₇E; रामेण C₀₂K₈₂K₁₀, ★★ण C₉₄ 24b दत्त्वा द्वि०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दद्याद्वि० C₄₅ 24d च] CK₈₂K₁₀K₇; हि E 25ab (हेम... द्विजोत्तम)] CK₈₂K₇E; omitted in K₁₀ 25a ०शृङ्गां] CK₇E; ०शृङ्गा K₈₂, omitted in K₁₀ • रौप्य०] CK₈₂K₁₀E; रौप्य K₇ • ०खुरां] C₀₂E; ०खुरां C₉₄C₄₅K₈₂K₇, omitted in K₁₀

विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५ ॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा

अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।

दद्यात्पादुकछत्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा

श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६ ॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिं च तुल्यां लभेत्

दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।

दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्

दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७ ॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्

दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राज्जहीमण्डले ।

दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते

दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

25 cf. e.g. MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and Bhaviṣyapurāṇa Uttara 12.25 CHECK: हेमशृङ्गी रौप्यखुरा सघंटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

25d दत्त्वानन्तः] CK₈₂K₁₀K₇; दत्त्वान्तः E 26a रूपं] CK₈₂K₇E; रूप K₁₀ 26b रौप्यः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; रौप्यः C₄₅; रौप्यः K₇ • गावस्तिलान्मे.] em.; गावस्तिलान्मे. C₉₄C₀₂K₇, गावस्तिला मे. C₄₅K₈₂, गावस्तिला मे. K₁₀, गावस्तिलं मे. E 26c दद्यात्पा.] CK₈₂K₇E; दद्या पा. K₁₀ • पात्राद्यमन्यच्च वा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; पात्राद्यमन्यच्च वा C₄₅, पात्रेषु लब्धेषु वै E 26d श्रद्धादानः] CK₈₂K₁₀K₇; दत्त्वादानः E 27a यशः] C₄₅K₇E; यश C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀ • सुखकराः] CK₈₂K₁₀K₇E; सुखकर K₇^{pc} • ख्यातिं च तुल्यां] em.; ख्यातिश्च तुल्यं CK₈₂K₁₀K₇E • लभेत्] CK₈₂K₁₀; भवेत् K₇E 27b निगर्हणं] C₉₄C₀₂K₈₂E; निगर्हणं C₉₄^{ac}, निवर्हणं C₄₅K₇, निगर्हण K₁₀ • गणे आनन्ददं सौख्यदम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; गणै आनन्ददं सौख्यदम् C₀₂, गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E 27c दानाद्.] E; दानाद्. CK₈₂K₁₀K₇ • र्जयता] CK₁₀K₇E; र्जयताम् K₈₂ • प्रसादः] CK₁₀K₇E; प्रसादः K₈₂ • सौभाग्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सौभाग्य C₄₅, सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] C₄₅E; दानं लभेत् C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 27d दानादेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दानादेव C₀₂ • नियतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; नियत C₀₂ 28a शक्रलोकसकलं] CK₁₀K₇; शत्रुलोकसकलं K₈₂, शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज.] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दाना ज. C₉₄, दानार्ज. C₄₅ 28b दानादेव] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दानेदेव C₄₅ • महीं समस्त] conj.; महीसमासु C₄₅C₀₂, महीं समासु C₉₄K₈₂K₇, मही समस्त K₁₀, महीयसां स E • सम्राज्ज.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सम्राज्ज. C₄₅ 28c सुरूपः] CK₈₂K₇E; स्वरूपः K₁₀ • योनिसु.] K₁₀E; योनिसु. C₉₄ • योनिः सु. C₄₅C₀₂K₈₂K₇ • भगश्च.] C₉₄C₀₂K₁₀K₇; भग च. C₄₅K₈₂E • चन्द्राननो] C₉₄C₄₅K₈₂E; चन्द्रानने C₀₂K₁₀, चन्द्राननौ K₇ • वीक्ष्यते] C₄₅C₀₂; वीक्षते C₉₄K₈₂K₁₀K₇, विक्षते E 28d निःसंशयम्] C₉₄C₄₅K₇; निःसंशयः C₀₂, निःसंशयः K₈₂E, निःसंशयः K₁₀ Colophon: प्रशंसाध्यायः सप्तमः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; प्रशंसाध्यायः समाप्तः C₄₅, प्रशंसा सप्तमोऽध्यायः E

Chapter8

[अष्टमोऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।

शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१ ॥

शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।

अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२ ॥

संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।

पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३ ॥

पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।

अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४ ॥

स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।

शिष्टाचारोऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५ ॥

इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६ ॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्ववाहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।

स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।

1a स्वाध्यायनं] CK₈₂K₁₀PE; स्वाध्यायनं K₇ 1b मुत्र] CK₈₂K₁₀K₇P; मूत्र E • र्थिना] CK₈₂K₇PE; र्थिना K₁₀ 1c शैवं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; शैवं C₀₂ • सांख्यं] C₉₄C₄₅K₇PE; सांख्य C₀₂, सांख्यं K₈₂K₁₀ 1d स्मार्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE; स्मार्त C₀₂K₁₀ • भारतसंहिताम्] CK₁₀PE; भारतसंहिता: K₈₂, भारतसंहितां K₇ 2a शैवः] conj.; शैवे C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇, शैवे C₄₅P, शैव E • तत्त्वं] CK₈₂K₁₀K₇E; तत्त्वं P 2b शैवः] P; शैवः C₉₄C₄₅K₁₀K₇, शैवाः C₀₂E, शैवा K₈₂ • द्वये] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; ये C₄₅ 2d सारसमुच्चयम्] CK₇PE; सारं समुच्चयम् K₈₂, सारं समुच्चयं K₁₀ 3a संख्यातत्त्वं तु] K₈₂K₇P; संख्यातत्त्वं C₉₄, संख्यातत्त्वं C₄₅, शाङ्खातत्त्वं तु C₀₂, संख्यतत्त्वं K₁₀, संख्यातत्त्वं तु E • सांख्येषु] CK₈₂K₇PE; संख्येषु K₁₀ 3c तत्त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇PE; तत्त्वा C₄₅, omitted in K₁₀ 4c अधोर्ध्वः] CK₈₂K₇PE; अधोर्ध्वं K₁₀ • मध्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; मध्यः C₀₂ 4d यत्नतः] CK₈₂K₇PE; यत्नत K₁₀ • सम्प्रवेशयेत्] CK₈₂K₁₀K₇P; सम्प्रबोधयेत् E 5a स्मार्तं वर्णाः] C₉₄; तस्मार्तम्वर्णाः C₄₅, स्मार्तवर्णाः C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, स्मार्तं वर्णः P 5b धर्मः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; धर्म C₀₂ • वर्तनम्] CK₈₂K₁₀K₇; वर्तनं P, वर्तन E 5c चारो] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; चारः C₀₂E, चारा K₈₂, चारो P 5d ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः C₉₄ 6b ज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; ज्ञ C₀₂ 7b ग्रहम्] CK₁₀K₇PE; ग्रहः K₈₂ 7c गर्हितोत्सर्गः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P; गर्हितस्सर्गः C₀₂, गर्हितो विप्र K₈₂, गर्हितो स्वर्गः E 7d स्वयंः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; स्वयः C₄₅ • कीर्त्यते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; कीर्त्यते C₀₂

स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७ ॥

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पूर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।

विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८ ॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।

गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९ ॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।

स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१० ॥

[स्वप्नघातं]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।

स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११ ॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।

स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्टमूत्रं भूमीषु छादयेद्विजसत्तम ।

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्यं पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्यु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पूर्ववर्जं व्रजेचैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ **12cd** cf. Padmapurāṇa 1.13.395cd: परित्यज्यं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

7e °घातं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P; °घात C₀₂E **8a** स्त्री दिवा पूर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ★ दिवा पूर्वे C₉₄, ★★ पूर्वे P, स्त्री दिवापूर्वे E **8b** °पत्न्यपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; °पत्नी पि C₀₂ **8c** विरुद्धस्त्री न] CK₁₀K₇; विरुद्धस्त्री निसेवेत K₈₂P, द्विरुद्धास्त्रीच E **8d** °धिकासु च] C₉₄C₄₅K₈₂P; °धिकासु त C₀₂, °दिकाषु च K₁₀, °विकाषु च K₇, °पिकाषु च E **9a** °मेष०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; °मेय० C₄₅ **10a** अयोन्य०] conj.; अन्योन्य० CK₈₂K₁₀K₇PE • °कषणा] C₉₄K₈₂; °कर्षणा C₄₅C₀₂K₁₀K₇PE **10b** °कषणापि] CK₈₂; °कर्षणापि K₁₀K₇PE **10c** स्वयंमुक्ति०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; स्वयमुक्ति० C₄₅ • ज्ञेया] CK₈₂K₇PE; ज्ञेयां K₁₀ **10d** तस्मात्तां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P; तस्मात्तां C₀₂, तस्मात्तां K₁₀, तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा०] CK₈₂K₁₀K₇P^{pc}E; स्वप्नघा० P^{ac} **11b** पण्डितैः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀PE; पण्डितैः C₀₂, पण्डितैः K₇ **11d** प्रक्षरते] CK₈₂K₁₀K₇P; प्रस्खलतस् E • ततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; तत C₀₂ **12a** दिवाशयं न] CPE; दिवाशयानं K₁₀, दिवाशयेन K₈₂, दिवाशयं K₇ **12b** नित्यं] CK₈₂K₇PE; नित्य K₁₀ • °परेण तु] C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; °परेन तु C₉₄, °परेण च C₀₂ **12c** ह्येताः] K₇; ह्येता CK₈₂K₁₀PE **12d** स्त्रियो] CK₈₂K₁₀K₇P; स्त्रियो E • °कीर्तिताः] CK₈₂K₁₀PE; °कीर्तिता K₇ **13ab** मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत०] CK₈₂K₇P; मार्जारकवकश्चानगोमहीव्रत० K₁₀, मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E **13c** °विष्ट०] CK₈₂K₁₀K₇P; °विष्टा० E • °मूत्रं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇PE; °मूत्र० C₄₅K₁₀

सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३ ॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।

साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४ ॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्टे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।

तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५ ॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।

भीम तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६ ॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।

क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७ ॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।

स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८ ॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।

उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९ ॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।

भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२० ॥

[अन्तरान्नम्]

13c मोदन्ति] CK₈₂K₁₀K₇P; मोदन्ति E 14a तपोधन] CK₈₂K₁₀P; तपोधन: K₇, तपोधनम् E 14c साधयेच्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; साधये च C₄₅ • मनस्तुष्टिं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇PE; मनस्तुष्टिः C₄₅C₀₂ 14d साधनः] CK₈₂K₁₀PE; साधनः K₇ 15a मूत्रविष्टे न] CK₈₂K₁₀K₇P; मूत्रविष्टे च E 15b श्वानदः] K₈₂; धुनदं CK₁₀K₇P, छदनं E 15c शर्वः] C₉₄K₈₂K₇PE; सर्वः C₄₅K₁₀, सव्वः C₀₂ 16a वचो] C₉₄C₀₂K₁₀K₇P; वचो C₄₅K₈₂, वचो E 16b गोव्रतिको] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; ★★तिको C₉₄ 16c भीम तुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P; भीमस्तुः C₀₂K₁₀E 17a कुद्दालैर्दारयन्तो] K₈₂PE; कुद्दालैर्दारयन्तो C₉₄, कुद्दालैर्दारयन्तो C₄₅, कुद्दालैर्दारयन्तो C₀₂, कुद्दालैर्दारयन्तो K₁₀, कुद्दालैर्दारयन्तो K₇ 17b कीलकोटिशतैश्चितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P; कीलकोटिशतैरपि C₀₂E 17d व्रतः] CK₈₂K₁₀PE; व्रत K₇ 18b जितेन्द्रियः] CK₈₂K₇PE; द्विजेन्द्रियः K₁₀ 19a शेषान्नमन्तरान्नं च] C₉₄C₄₅K₁₀K₇P^{pc}; शेषान्नमन्तरान्नं च K₈₂, शेषान्नमन्तरान्नं च P^{ac}, शेषान्नमन्तरान्नं च C₀₂E 19b नक्तायाचितः] CK₈₂K₁₀PE; नक्तायाचितः K₇ • च] CK₈₂K₁₀K₇P; वा E 19cd पञ्चैतत्कः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; पञ्चैते कः C₀₂ 20a शेषं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; शेषं C₄₅ 20d विघसाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀; विघसाशनम् C₄₅, विघसाशिनः C₀₂, विघसाशनः K₇, विघसाशनः P^{pc}, घसाशन P^{ac}, विघसाशनः E

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
 सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१ ॥
 [नक्तान्नम्]
 न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
 नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२ ॥
 [अयाचितान्नम्]
 अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
 परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३ ॥
 [उपवासः]
 भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
 न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४ ॥
 [नियमेषु मौनव्रतम् (९)]
 मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
 मौनपञ्चकमित्येतद्भारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५ ॥
 [मिथ्यावचनम्]
 असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
 अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६ ॥
 [पिशुनः]

✧

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh
 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः ॥

✧

21a अन्तरा प्रातराशी] em.; अन्तरा प्रान्तराशी CK₈₂K₇, अन्तरा ळक्रन्त/राशी K₁₀, अन्तरा प्रा/त्त/राशी P, अन्तसम्प्रान्तराशी
 E 21b सायमाशी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇P; सायमाशीन् C₉₄, नियमाशी E 21c वासी भवति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE;
 वासी च भवति C₀₂ 21d कदाचन] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; कदाचनः C₀₂ 22a भोजनं] CK₈₂K₁₀PE;
 भोजनं K₇ 22b च] C₉₄C₀₂K₁₀K₇PE; तु C₄₅, omitted in K₈₂ • भोजयेत्] CK₈₂K₇PE; कारयेत्
 K₁₀ 22a वेले च] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀P; वेला च C₄₅, वेले च K₇, वेले व E 22b धर्मं समीहता]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇P; धर्मसमीहता C₀₂K₁₀, धर्मः समीहितः E 23b कुर्यान्नि ।] CK₈₂K₁₀PE; कुर्या नि.
 K₇ 23c परैर्दत्तं तु] C₉₄C₄₅K₈₂P; परै दत्तश्च C₀₂, परै दत्तन्तु K₁₀, परैर्दत्तन्तु K₇E 23d तमयाचि ।]
 CK₈₂K₁₀K₇E; नमयाचि । P^{ac}, तमयाचि । P^{pc} 24a भक्ष्यं] CK₁₀K₇PE; भक्ष्य K₈₂ 24c काङ्क्षेन्नो ।]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; काङ्क्षे नो । C₀₂ • युञ्जीत] C₀₂K₈₂K₁₀; •*त C₉₄, •यञ्जीत C₄₅, •भुञ्जीत PE,
 •भुजीत K₇ 24d वासः स] CK₈₂PE; वास स K₁₀, वासस्य K₇ 25a पारुष्य ।] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P;
 संभिन्ना C₀₂, याभिन्ना E 25b तीक्ष्णवाग ।] conj.; स्पृष्टवाग C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P, पृष्टवाक C₀₂, पृष्टेवाक
 E 25c मौनपञ्चक ।] C₉₄C₄₅K₁₀; मौन पञ्चक C₀₂K₈₂K₇E, मौनम्यञ्च P • त्येत ।] CK₈₂K₁₀K₇P^{pc}E;
 •त्ये P^{ac} 25d रयेन्नि ।] CK₈₂K₁₀K₇P; रयेन्नि E 26a दृष्टं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; दृष्टश्च
 C₀₂ 26b धर्माच्चापि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P; धर्माच्चापि C₀₂, धर्म चापि E • बहिष्कृतम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P;
 बहिष्कृतः C₀₂E, नहिष्कृतं K₁₀ 26c अनर्था ।] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P; अनर्थ C₀₂E 26cd वाक्यं यत्तन्मि ।]
 C₉₄C₄₅K₈₂P; वक्तार तं मि C₀₂, वाक्य यत्तन्मि K₁₀, वाक्यं यत्तन्मि K₇E 26d स्मृतम्] C₉₄C₀₂EK₈₂K₁₀K₇P;
 स्मृतः C₄₅

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।
भुङ्क्ते कामममृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।
असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥
मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥
यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥
तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं

वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वा सभां नन्दति ।

वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

27a परश्रीं ना०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇P; परस्वी ना० C₀₂E, परस्वीना० K₁₀ • अभिनन्दन्ति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇PE;
• अभिनन्दन्ति C₀₂, • अभिनन्ति C₄₅ 27b परस्यैश्वर्यं०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; परस्यैश्वर्यं० C₄₅ 27c दर्शना०]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE; • दर्शना० C₀₂, • दर्शनां K₁₀ 27d पिशुनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇PE; पिशुन C₀₂
28a मृत०] CK₈₂K₁₀K₇P^{ac}E; मृता P^{pc} 28b स्थानं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇PE; • स्थान C₄₅C₀₂ 28c भुङ्क्ते]
K₇P; भुङ्क्ते C₉₄, भुङ्क्ते C₄₅C₀₂, भुङ्क्ते K₈₂, भुङ्क्ते K₁₀, भुङ्क्ते E • कामममृष्टानां] C₉₄K₈₂K₁₀K₇PE; कामसुसमृष्टानां
C₀₂, कामममृष्टानां C₄₅, काममुष्टानां K₁₀ 29a स्फुटसे] CK₈₂K₇PE; स्फुटय K₁₀ 30a युद्धं] CK₈₂K₁₀K₇P;
• युद्धं E 30b कथं०] K₁₀K₇; • कथं० CK₈₂P, • कथं० E 30cd पञ्चैतत्की०] CK₈₂PE; पञ्चैते की० K₁₀,
पञ्चैतत्की० K₇ 30d मे] CK₈₂K₁₀K₇P; ते E 31a कार्यं] CK₈₂K₇PE; कार्या K₁₀ 31b वाक्यं०]
C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE; वाक्यं C₀₂K₁₀ • सौभाग्यं०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; • सौभाग्यं० C₄₅ 31c भिन्नं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P; • भिन्न C₀₂, • दिग्धं E 32b दूषितः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇P; दूषित C₀₂, भूषितः
E 32c जन्मे जन्मे] C₄₅C₀₂K₈₂E; जन्म जन्म C₉₄K₁₀K₇P • दुर्गन्धो] C₉₄K₁₀K₇P; दुर्गन्धो C₄₅,
दुर्गन्धा C₀₂, दुर्गन्धो K₈₂, दुर्गन्धो E 33a तस्मान्मौ०] C₀₂K₁₀K₇PE; • तस्मान्मौ० C₉₄, तस्मान्मौ० C₄₅K₈₂ •
सदैव] C₉₄C₄₅K₈₂PE; सदैव C₀₂K₇, सुदैव K₁₀ • कुर्वीत यो निश्चितम्] C₉₄C₄₅K₇PE; कुर्वन्ति ये निश्चितम्
C₀₂K₈₂, कुर्वन्ति यो निश्चित K₁₀ 33b अलङ्घ्यता च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀P; अलङ्घ्यताश्च C₀₂K₇E • सर्वा सभां]
C₉₄K₈₂PE; सर्वा सभा C₄₅K₇, सर्वः सभान् C₀₂, सर्वा सुभा K₁₀ 33c वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] C₉₄C₄₅K₇P^{ac};
वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य C₀₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₈₂, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K₁₀, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य P^{pc}, वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य
E 33d सहस्रशो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; सहस्रशो C₄₅ • मलम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇P; • मलः C₄₅C₀₂E

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
 आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥
 [आग्नेयं स्नानम्]
 आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
 भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥
 तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
 सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥
 भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
 भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥
 भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
 भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥
 चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
 तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥
 [वारुणं स्नानम्]
 वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
 नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु हृदेषु च ॥ ८:४० ॥
 [ब्राह्म्यं स्नानम्]
 ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
 त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१ ॥
 [वायव्यं स्नानम्]

❖

34a पञ्चविधं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; पञ्चवि C₄₅ 34b यथातथम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; ★★तथम् C₉₄
 34c आग्नेयं] CK₈₂K₇PE; आग्नेये K₁₀ • वारुणं] CK₈₂K₁₀K₇P; ब्राह्मणं E • ब्राह्म्यं] CK₈₂K₁₀PE; ब्रह्म्यं
 K₇ 35a स्नानं] CK₈₂K₁₀K₇PE; स्नाना K₈₂^{ac} 35b गुणं] CK₈₂K₁₀PE; गुणं K₇ 36a तस्माद्भस्म
 प्रयुञ्जीत] CK₈₂K₇PE; ★★तथम्★ K₁₀ 37a त्र्यायुषं कृत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त्र्यायुषं★ C₉₄,
 त्र्यायुष्यं कृत्वा P 37b व्रते] CK₈₂K₁₀K₇P; व्रतं E 37c ऋषयः सर्वे] CK₈₂K₁₀K₇P; ऋषिभिर्ष्वैः E
 38a मुक्ता] CK₈₂K₁₀K₇P; मुक्ताः E 38b र्दिताः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; र्त्तिताः C₄₅ 38c भस्मानुशंसं
 दृष्ट्वैव] corr. TÖRZSÖK; भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₉₄, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₄₅, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव C₀₂K₁₀, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव
 K₈₂, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव K₇, भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव P, भस्मना शं प्रदृश्यैव E 38d ब्रह्मणानुमतिः] em.; ब्रह्मणानुमता CK₈₂K₁₀K₇P,
 ब्रह्मणानुमतो E • कृता] em.; कृतः C₉₄C₄₅K₁₀K₇PE, कृतिः C₀₂, कृताः K₈₂ 39a चतुराश्रमतो] C₄₅C₀₂K₁₀PE;
 चतुराश्रमतो C₉₄K₇, चतुराश्रमतो K₈₂^{ac}, चतुराश्रमतो K₈₂^{pc} 39ab ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] CK₈₂K₇PE; /धिक्यव्रतपाशुपत/★★★
 K₁₀ (top of akṣaras lost) 39c तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] CK₈₂K₇PE; omitted in K₁₀ 39d हेतुतः]
 em. TÖRZSÖK; हेतवः C₉₄C₄₅K₈₂K₇PE, हेतुना C₀₂, हेतुनतः K₁₀ 40a वारुणं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀PE;
 वा★ C₉₄, वारुणा K₇^{ac}, वारुण K₇^{pc} • सलिलं] CK₈₂K₁₀P; सलिलं K₇E 40b विविधं नरैः] CK₈₂; विधिवन्नरैः
 K₇PE, विविचरैः K₁₀ 40c तडागेषु] CK₈₂K₇PE; तडागेवा K₁₀ 40d प्रस्रवेषु] CK₈₂PE; प्रयेषु K₁₀,
 प्रभवेषु K₇ 41a विप्रेन्द्र] CK₈₂K₁₀E; विप्रेन्द्र K₇P 41b विदुर्बुधाः] CK₈₂K₁₀PE; विदुर्बुधाः K₇

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
 तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२ ॥
 [दिव्यं स्नानम्]
 वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।
 स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३ ॥
 इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
 निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
 सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
 न भवति पुनर्जन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४ ॥
 ॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

42d ०क्तं] CK₈₂K₇PE; ०क्त K₁₀ 43b तनुम्] CK₈₂K₁₀PE; तनं K₇ 43c दिव्यं] CK₈₂K₇PE; दिव्य
 K₁₀ 43d जगदादि०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇PE; गजदादि० C₄₅ 44a ०भागः] CK₈₂K₁₀PE; ०भागं K₇
 44b निगदित तव] E; निगदितस्तव CK₈₂K₁₀K₇P (unmetr.) • ०कम्प्य] C₉₄; ०कम्प C₄₅C₀₂K₈₂K₇P,
 ०कम्प: K₁₀, ०कम्प्य: E 44c ०पहारी] C₄₅C₀₂K₁₀; ०पहारि C₉₄K₇(unmetr.), ०प्रहारि K₈₂P, ०पहारे E •
 ०पञ्चाशदेतन्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀^{PC}K₇P; ०पञ्चाशमेतन् C₀₂E, ०पञ्चाशदेतन् K₁₀^{ac} 44d पुनर्जन्म] C₀₂K₁₀; पुनर्जन्म
 C₉₄K₈₂K₇PE, पुनर्जन्म C₄₅ Colophon: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P; इति वृषसारसंग्रहे
 नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः C₉₄K₈₂, omitted in C₄₅, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः C₀₂K₁₀, इति
 वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः K₇, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

Chapter9

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच ।]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।

तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ ९:१ ॥

विगततराग उवाच ।

त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।

किञ्चिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ ९:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।

अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ ९:३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ ९:४ ॥

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।

तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ ९:५ ॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।

तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ९:६ ॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।

1a विकाल०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; त्रिष्काल० C_{02} • • भेदेन] $CK_{82}K_{10}K_7E$; • भेन K_{10}^{ac} **1b** भिन्नं] $CK_{82}K_7E$; भिन्न K_{10} **1c** तस्मात्त्रि०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; तस्मा त्रि० $C_{02}K_7$ **2a** • काल्यम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; • कालम् $C_{94}K_7$ **2ab** किं ज्ञेयं त्रै०] $C_{94}K_7$; विज्ञेयं त्रै० $C_{45}K_{82}K_{10}E$, किं ज्ञेयम् C_{02} **2b** • धातुक०] $CK_{82}K_{10}K_7$; • धातुक० E **2c** किञ्चि०] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि० C_{45} (eyeskip to □.□) • • वेह] $CK_{82}K_{10}K_7$; • तद्धि E **2d** कथयस्व] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; क*** C_{94} **3a** • काल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; • काल्य C_{02} • • गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; • गुण C_{02} **4a** सत्त्वं] $CK_{82}K_7E$; सत्त्वं K_{10} • रजस्त०] $CK_{82}K_{10}K_7$; रजत० E **4b** रजः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; रज० $C_{02}K_{10}E$ • सत्त्वं तमस्तथा] $C_{94}K_{82}K_7$; सत्त्वं तमन्तथा C_{45} , सत्त्वस्तमस्तथा $C_{02}K_{10}$, सत्त्वतमस्तथा E **4c** तमः सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; तमसत्त्वं C_{02} , तमः सत्त्वं $K_{10}E$ • रजश्चैव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; रजःश्चैव C_{45} **4d** स्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{02} **5a** • ण्] corr.; • ण्यु $CK_{82}K_{10}K_7E$ **5b** राजसः कमलोद्भवः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; (राज)***** C_{94} **5cd** तामसो भगवानीशः सकलं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; ***** (सकलम्) C_{94} **6a** सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; सत्त्वं $C_{02}K_7$ • • वर्णाभं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; • वर्णाभ C_{02} , • वर्णाभं K_{82} **6c** • भं] $CK_{82}K_{10}K_7$; • भा E **7a** जलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; रजं C_{02} , ज्वाल K_{10} • रजो ऽङ्गारं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; रज्जोऽङ्गारं C_{02} , रजोङ्गारं E

एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ ९:७ ॥

विगतराग उवाच ।

केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।

चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।

मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९ ॥

ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।

अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१० ॥

स्वर्गेऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।

मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११ ॥

[सात्त्विकोत्तमाः]

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।

सोमोऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२ ॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।

ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३ ॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।

रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४ ॥

[राजसोत्तमाः]

7d देहिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; देहिना C_{45} 8b गुणः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{94} 8c एषां पृथक्त्वेन] $CK_{82}K_{10}E$; एषा पृथक्केन K_7 9c अभिजानन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; अभिजानान्ति C_{02} 9d जानन्ति] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; omitted in C_{45}^{ac} 10a ऊर्ध्वगो नित्य] conj.; ऊर्ध्वाङ्गो नित्यः $CK_{82}^{pc}E$, ऊर्ध्वाङ्गो नित्यः K_7 , ऊर्ध्वाङ्गो नित्यः K_{82}^{ac} , ऊर्ध्वगो सित्यः K_{10}^{ac} , ऊर्ध्वगो सित्यः K_{10}^{pc} • सत्त्वः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$; सत्यः $C_{02}E$, नित्यः K_{10} 10b मध्यगो] $CK_{10}K_{82}K_7$; मध्यमो E • वृतः] $CK_{82}K_{10}K_7$; वृतम् E 10c गतिस्तमोः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; गतिस्तमोः $C_{45}C_{02}$ 11c मानुषेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मनुष्येषु C_{45} , मानुष्येषु K_7 • तिर्येषु] $CK_{82}K_{10}K_7$; तिर्येषु E 11d स्वयः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वः C_{45}^{ac} 12b धर्म इन्द्रः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; इर्म इन्द्र C_{45} , धर्मरिन्द्र E 12c अग्निर्वरुणः] $C_{94}K_{82}K_7$; अग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ 12d दश] $CK_{82}K_{10}K_7$; दशः E • सत्त्वोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; सत्त्वत्तमाः C_{45} , सत्त्वोत्तमाः K_7 13ab दित्या वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; दित्या वसुसा C_{94} , दित्य वसुसाध्या C_{02} , दित्य वसुसाध्याः वि. E 13b विश्वेशः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; विश्वेश C_{94} , विश्वेशि C_{02} 13d दशैते] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशैतेते C_{45}^{ac} 14a ग्रहाः सुरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; ग्रहास्वराः C_{02} , ग्रहाऽसुरा E 14b गन्धर्वाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$; गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$, गन्धर्व्याः गन्धर्व्या C_{02} 14c पिशाचाश्च] $CK_{82}K_{10}E$; पिशाचाश्च K_7 14d दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; दशैते C_{45} • सात्त्विकाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सत्त्वकाः C_{45}

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञानी ।
 राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५ ॥
 [जातयो राजसाधमाः]
 सूतो ऽम्बष्ठवणिक्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।
 वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६ ॥
 चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्त्रपुनीलिकाः ।
 नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७ ॥
 [तामसोत्तमाः]
 गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ ९:१८ ॥
 [तामसमध्यमाः]
 अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
 उष्ट्ररङ्गुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९ ॥
 [तामसाधमाः]
 ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
 सूकरश्चानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२० ॥
 [तमसात्त्विकाः]
 क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।
 चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१ ॥
 [तमराजसाः]

15b विज्ञानी] CK₈₂K₁₀K₇; विज्ञाकौ E **15c** मन्त्री व्रती] CK₈₂K₁₀K₇; मन्त्रि व्रतो E **15d** राजसो.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; रामसो C₄₅ **16a** सूतो ऽम्बष्ठ.] E; सूतो ऽष्ट. C₉₄, सूतम्बष्ठ. C₄₅, सूतोन्वष्ट. C₀₂, सूतोत्वष्ट. K₈₂, सूतोत्वष्ट. K₁₀K₇ • वणिक्चो.] corr.; वणिक्चो. CK₈₂K₁₀K₇, वणिक्चो. E **16b** शिल्पि.] K₁₀; शिल्प. CK₈₂K₇E • मागधाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मागधा C₀₂ **16c** वेणवैदेहकामात्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; वेणवैदेहकामात्या C₄₅, वेणवैदेहकामात्या K₇, वेणवैदेचको मात्या E **17a** कृत्कोली] CK₁₀K₇; ककोली K₈₂, कृत्काली E **17b** नीलिकाः] CK₈₂K₁₀K₇; नीलिका E **17c** मुष्टिक.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मौष्टिक. C₀₂ • चण्डाला] CK₈₂K₁₀K₇; चण्डालः E **17d** दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दशेते C₄₅ **18a** गवया] CK₈₂K₇; गवय K₁₀, गवयो E **18b** चामर.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; चानर. C₀₂E, वाचनर. K₁₀ **18c** वराहा.] CK₈₂K₇; वराह. K₁₀E **18d** तामसोत्तमाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तामसोत्तमः C₄₅, तमसोत्तमाः E **19a** महिष्याश्च] CK₈₂K₇E; महिष्या च K₁₀ **19c** उष्ट्र.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; उष्ट्र. C₀₂, दंष्ट्रि. E • शशगण्डा] CK₈₂K₁₀K₇; शशगण्डाश्च E **19d** तममध्यमाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तममध्यमाः C₉₄ **20b** गर्दभाः] CK₈₂K₁₀K₇; गर्दभः E **20c** सूकर.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सुखर. C₄₅ **20cd** गोमायुर्द.] CK₇E; गोमायु द. K₈₂K₁₀ **20d** शैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शैते C₄₅ **21a** क्रौञ्च.] E; क्रौञ्च. CK₈₂K₁₀K₇ **21b** सारसाः] CK₈₂K₁₀E; सारसा K₇ **21c** ह्यशुकमायूरा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ह्यशुकमायूरा C₉₄, ह्यशुकमायूरा E **21d** दशैते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दशेते C₄₅ • तमसात्त्विकाः] C₀₂K₇E; तमसात्त्विकाः C₉₄K₁₀ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K₈₂ (unmetr.), नमः सात्त्विकाः C₄₅ (unmetr.)

बलाकाः कुकुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।
 गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ ९:२२ ॥
 कोकिलोलूककिञ्जल्कपोताः पञ्च एव च ।
 शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ ९:२३ ॥
 मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
 कच्छप † शुशु † कुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
 शङ्खशुक्तिकशम्बूक † कबन्ध्या † स्तमतामसाः ॥ ९:२४ ॥
 चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
 वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५ ॥
 जाम्बीरलकुचाप्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
 निम्बनीपो ध्रुवावश्च दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६ ॥
 वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
 मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७ ॥
 भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।
 यूकोदंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८ ॥

22a बलाकाः] corr.; बलाका C₉₄K₈₂K₇, बलाक. C₄₅C₀₂K₁₀E **22ab** कुकुटाः काकाश्चि.] corr.; कुकुटकाकाश्चि. C₉₄C₄₅ (unmetr.), कुकुटा काकाश्चि. C₀₂K₇, कुकुटकाकाश्चि. K₈₂K₁₀, कुकुटो काका चि. E **22b** तित्तिराः] CK₈₂K₁₀; तित्तिराः K₇, तित्तिरिः E **22c** गृध्र.] CK₈₂K₁₀E; गृध्र. K₇ **23a** कोकिलो.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कौकिलो. C₄₅ • किञ्जल्क.] C₄₅K₁₀K₇E; किञ्जल्क. C₉₄C₀₂K₈₂ **23b** च] CK₈₂K₁₀E; चः K₇ **23c** शारिकाश्च] corr.; शारिका च CK₈₂K₁₀K₇, शारिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr.; कुलिङ्गा च C₉₄K₁₀E, कुलिङ्गा च C₄₅C₀₂K₇, कुलिङ्गां च K₈₂ **24a** गोहनक्राश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; गोहनक्रा च C₀₂, गोहनक्राश्च K₁₀ **24b** ऋक्षाश्च] conj.; ऋषा च CK₈₂K₁₀K₇E • तमसात्त्विकाः] E; तमस्सा(★★ C₉₄, तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K₇ **24c** कुम्भीर.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; कुम्भीरा C₀₂E **24d** मण्डूका.] CK₈₂K₇; मण्डूक. K₁₀, मण्डूका. E **24e** शम्बूक.] corr.; शम्बूका CK₈₂K₁₀E, शम्बूकाः K₇ **24f** कबन्ध्या.] CK₈₂K₁₀K₇E; कबन्ध्या. K₁₀ • स्तमतामसाः] C₄₅E; स्तमतामसाः C₉₄C₀₂K₇ (unmetr.), स्तमतामसाः K₈₂K₁₀ (unmetr.) **25a** गरु.] CK₈₂K₁₀K₇; गरु. E **25c** बिल्वा] C₉₄C₄₅K₈₂E; बिल्वा C₀₂K₁₀K₇ **25d** दशैते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दशै C₀₂ • तमसात्त्विकाः] E; तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.), तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) **26a** जाम्बीर.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जाम्बीर. C₀₂ **26b** दाडिमा.] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; दाडिमा. C₀₂, दाडिमा. K₈₂ **26c** नीपो] CK₈₂K₁₀E; नीपो K₇ • ध्रुवावश्च] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ध्रुवावश्च C₉₄, ध्रुवावश्च E **26d** दशैते] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दशै C₉₄ **27a** वृक्षवल्ली.] CK₈₂K₇E; वृक्षवल्ली. K₁₀ **27b** त्वक्सार.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; त्वक्सार. C₀₂E, त्वक्सार. K₇ (unmetr.) **27c** मीरजाश्च] corr.; मीरजा च C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E, मीरजा च C₄₅ **27d** तमसात्त्विकाः] K₇E; तमसात्त्विकाः C₉₄, तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), तमसात्त्विकाः K₁₀ (unmetr.) **28a** पतङ्गाश्च] CK₈₂K₁₀K₇; पतङ्गानां E **28b** क्रिमिकीटजलौकसः] CK₈₂; क्रिमिकीटजलौकसः K₁₀, क्रिमिकीटजलौकसाः K₇, क्रिमिकीटजलौकसां E **28c** यूकोदंशमशानां च] C₉₄; यूकोदंशमशानाश्च C₄₅K₈₂, यूकोदंशमशानाश्च C₀₂ (unmetr.), यूकोदंशमशानान्तु K₁₀, यूकोदंशमशानाश्च K₇, यूकोदंशमशानाश्च E **28d** विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr.; विष्टजास्तमसात्त्विकाः C₉₄ (unmetr.), विष्टजास्तमसात्त्विकाः C₄₅C₀₂K₈₂ (unmetr.), विष्टजास्तमसात्त्विकाः K₁₀ (unmetr.), विष्टजास्तमसात्त्विकाः K₇ (unmetr.), विष्टजास्तमसात्त्विकाः E

दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
 शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ ९:२९ ॥
 कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
 निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३० ॥
 हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः ।
 क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३१ ॥
 लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
 प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ९:३२ ॥
 बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
 स्पृहा ईर्ष्या प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३३ ॥
 उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
 क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३४ ॥
 विगतराग उवाच ।
 केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।
 त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:३५ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।

✧

29b ज्ञानं] C₉₄C₀₂K₁₀E; ज्ञान C₄₅K₇, ज्ञानं K₈₂ • मौनं] CK₁₀K₇E; मौन K₈₂ • क्षमा] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 क्षमा: C₄₅K₁₀ 29c शीलं च] CK₈₂K₇; नीलश्च K₁₀, शीलं च E • नाभिमानं] CK₈₂K₁₀K₇; नाभिमानं E
 30a •मानो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •मनो C₀₂ 30b युद्धं] CK₈₂K₁₀K₇; युद्धं E • स्पृहा] CK₈₂K₇E;
 स्मृत K₁₀ 30c निर्घृणाः] C; निर्घृणा K₈₂E, निर्घृणा: K₁₀K₇ 30d राजसेषूत्तमा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
 राजसेषूत्तमा C₀₂, राजसेषूत्तमो E 31a •सूयां] CK₈₂K₇E; •सूयां K₁₀ • •मूढं] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; •मूढां
 C₄₅K₁₀ 31b •तन्द्रीं] CK₈₂K₇K₁₀; •तन्द्रीं E 31c क्रोधो] CK₈₂K₁₀K₇; क्रोधं E 31d तामसेषूत्तमा]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तामसेषूत्तमा C₀₂, तामसेषूत्तमो E 32b •योगे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •योगे C₉₄
 32c •विरागी च] CK₁₀K₇E; •विरागी K₈₂, •विरागी च K₇ 33a बालको] CK₈₂K₁₀E; बालको K₇ •
 निपुणो] E; निपुणो CK₈₂K₁₀, निपुणे K₇ 33c ईर्ष्या] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ईर्ष्या C₄₅E • प्रलापी]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; च लापी C₀₂ 33d राजसं] CK₈₂K₁₀K₇; तामसं E 34a आलसो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 आलसो C₄₅ 34b क्रूरस्तं] C₉₄C₄₅K₈₂; क्रूरस्तं C₀₂K₇E, क्रूरस्तं K₁₀ • •निर्दयः] CK₈₂K₁₀E; •निर्दयाः
 K₇ 34c क्रोधः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्रोधं C₄₅ • पिशुन] E; पिशुनो CK₈₂K₁₀K₇ • च]
 CK₈₂K₇E; omitted in K₁₀ 34d गुणं] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; गुं C₄₅^{ac} 35ab केन चिह्नेन
 विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ***** देहिनाम् C₉₄, केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम्
 K₁₀ 35c पृथक्त्वेन] CK₈₂K₁₀E; पृथक्त्वेन K₇ 35d •धनं] CK₈₂K₁₀E; •धनः K₇ 36a कीर्तिः]
 CK₈₂K₁₀K₇; कीर्तिः E • सुखं प्रीतिर्वं] K₇; सुखं प्रीतिर्वं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; सुखप्रीतिर्वं C₀₂, सुखं प्रीतिर्वं E
 36b •रोग्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •रोग्यं C₄₅

हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ ९:३६ ॥
 अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
 राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ ९:३७ ॥
 अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
 आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ ९:३८ ॥
 विगतराग उवाच ।
 गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
 गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ ९:३९ ॥
 अनर्थयज्ञ उवाच ।
 आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।
 गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ ९:४० ॥
 ईर्ष्याद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्रये ।
 स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४१ ॥
 तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
 मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२ ॥
 एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
 गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३ ॥

42 cf. MBh 6.36.24cd-25 (BhG 14.24cd-25): तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वाभ्यपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

36c हृद्य०] CK₈₂K₁₀K₇; हृद० E • रसं] C₉₄C₄₅K₈₂; रस C₀₂, रसं K₁₀, रसां K₇, रसा E • स्निग्ध]
 CK₇E; स्निग्धं K₈₂, स्निग्धं K₁₀ 36d आहारः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; आहार C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂ • सात्त्विकप्रियः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; सात्त्विकप्रिया C₀₂, सात्त्विकप्रिय K₁₀, सात्त्विकः कियाः E 37a रूक्षं] CK₈₂K₁₀K₇; रूक्षं E
 • लवणं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; लवणं C₄₅ 37b तीक्ष्णं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; तीक्ष्णं C₉₄, स्तीक्ष्णं
 E • विदाहि च] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; *विदाहि च C₉₄, विदाहिक C₀₂, विदाहिकः C₀₂E 37cd राजसश्रेष्ठ आहारो
 दुःखशोकामयप्रदः] C₄₅K₈₂K₇; *राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः E 38a अभक्ष्यामेध्यपूती च] em.; अभक्ष्यामेध्यपूती
 च CK₈₂, अभक्ष्यामेध्यपूती च K₁₀, अभक्ष्यामेध्यपूती च K₇, अभक्ष्यामेध्यपूती वै E 38c आयाम०] CK₈₂K₁₀K₇;
 आयाम० E 38d तामस०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तामसः C₀₂E • प्रियः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्रियाः
 C₀₂ 39a तीतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तीतं C₀₂K₁₀ 39b गम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; गः C₀₂
 39c बद्धानां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; बद्धानां C₄₅, बद्धानां E 40a भूतानि] CK₁₀K₇E; भूतां K₈₂
 40b सम्यक्प०] CK₁₀K₇E; सम्यक्प० K₈₂ 40c तीतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; तीतं C₀₂K₇, तीतं E 41a ईर्ष्या०]
 CK₈₂K₁₀; ईर्ष्या० K₇E 41b समाश्रये] CK₈₂K₇E; समाश्रये K₁₀ 41d तीतः] CK₈₂K₇E; तीतं
 K₁₀ 42a तुल्य०] E; तुल्यः CK₈₂K₁₀K₇ 42b सम०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; समा० C₀₂ 43a ते]
 CK₈₂K₇E; ते K₁₀ 43b सद्भाव०] CK₈₂K₁₀K₇; सद्भाव० E 43d गुणातीतः] C₉₄C₀₂K₈₂; गुणातीतं
 C₄₅K₁₀K₇E • पराङ्गतिः] E; पराङ्गतिम् CK₈₂K₁₀K₇

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

Colophon: °विशेषणीयो] corr.; °विशेषणीयो CK₈₂K₁₀K₇E • नामाध्यायो नवमः] CK₈₂K₁₀K₇; नाम
नवमो ऽध्यायः E

Chapter10

[दशमोऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।

कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।

कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्ठः स्नेहाद्विजोत्तम ।

ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितोऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।

कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।

तत्रासीनं शिवं साक्षादेवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥

देव्युवाच ।

भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।

प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।

मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥

महेश्वर उवाच ।

को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।

शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1a कतमं सर्वं । CK₈₂E; कतमसर्वं K₁₀, कथमन्सर्वं K₇ 1ab तीर्थानां श्रेष्ठं । C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
तीर्थाः★★ष्टं C₉₄ 1b मनीषिनः । CK₈₂K₁₀K₇; मनीषिभिः E 1d भुवि । CK₈₂K₁₀K₇; भूः E •
दम् । CK₁₀K₇E; दः K₈₂ 2b स्नेहाद्विजोत्तमं । C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्नेहा द्विजोत्तमं C₀₂ 2d ऽस्म्यहम् ।
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्मृहम् C₀₂ 3 नन्दिना । C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नन्दीना C₄₅ 3a कैलासः ।
CK₈₂K₁₀K₇; कैलासे E 4a देवेश । C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; देश C₄₅ 4b अपते । CK₈₂K₁₀K₇E;
पतिम् K₈₂ 5a तीर्थं । CK₈₂K₇; तीर्थं K₁₀E 5ab गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते । CK₈₂K₇E; गणितं संसाराद्येन
मुच्यते K₁₀ 5d श्वर । C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्वरः C₀₂ 6a तं प्रश्नं । K₈₂K₁₀; तत्प्रश्नं C₉₄C₄₅, तत्प्रश्नं
C₀₂E, तं प्रश्नं K₇ 6b मुक्त्वा । CK₈₂K₁₀K₇; मुक्ता E 6c तत्प्रश्नं । CK₈₂K₁₀E; तं प्रश्नं K₇

गङ्गाग्रिं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥
 नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरद्रहम् ।
 घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥
 उमोवाच ।
 एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।
 स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥
 कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।
 कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥
 रुद्र उवाच ।
 किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।
 सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।
 शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥
 सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।
 सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥
 एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।
 अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥
 देव्युवाच ।

13ab ≈ Umāmaheśvarasaṃvāda 21.48cd: सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत्

7c गङ्गाग्रिं] C₉₄C₄₅; गङ्गाग्रि C₀₂K₈₂K₁₀K₇, गङ्गाग्रि० E 8a नैमिषं] CK₈₂K₁₀E; नैमिस K₇ 8b बन्धं]
 CK₈₂K₁₀K₇; बन्ध० E • द्रहम्] CK₈₂K₁₀K₇E; द्रहं E 8c वागीशं] CK₈₂K₇E; ×(गीश)
 K₁₀ 8d निश्चयपापहा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; निश्चय(य)*** C₉₄ 9b कथिता०] C₉₄C₀₂K₈₂K₇;
 कथितो C₄₅K₁₀E 9cd तीर्थमे०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तीर्थमे० C₀₂ 9d सुरनायक] C₉₄^{pc}K₈₂K₇;
 सुरनाक C₉₄^{ac}, सुरनायकम् C₄₅C₀₂K₁₀E 10a कथं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कथ C₄₅ 10b ज्ञान०]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ज्ञात० C₄₅ • ईश्वर] CK₁₀K₇E; चेश्वर K₈₂ 10c कौतूहलं महज्जातं] CE; कौतूहलम्(हो)ज्जातं
 K₈₂, कौहलम्(हो)ज्जातं K₁₀^{ac}, कौतूहलम्(हो)ज्जातं K₁₀^{pc}, कौतूहलं महज्जातं K₇ 10d कारकम्] E; कारक CK₁₀K₇,
 कारकः K₈₂ 11a जानामि] CK₁₀; जाना(मि) K₈₂^{ac}, जाना(सि) K₈₂^{pc}, जानासि K₇E 11b दुर्लभं च]
 C₉₄K₈₂K₁₀E; दुर्लभश्च C₄₅K₇, दुर्लभश्च C₀₂ 11c सुलभं गुरुसेवीनां] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; *****वीनां
 C₉₄ 11d वर्जयेत्] CK₁₀K₇; वर्जये K₈₂, वर्जनात् E 12a कुरुः] CK₈₂K₇E; गुरुः K₁₀ • पुरुष] E;
 पुरुषः CK₈₂K₁₀ (unmetr.), पुरुषो K₇ (unmetr.) 12b शरीरं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शरीर(र) C₉₄ •
 क्षेत्र उच्यते] CK₁₀K₇E; क्षेत्रमुच्यते K₈₂ 12c स्थं] CK₈₂K₁₀E; स्थ K₇ • क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E; क्षेत्र
 K₇ 13d तत्फलं] CK₈₂K₁₀E; तत्फल K₇ 14b तीर्थपञ्चदशेषु] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; तीर्थपञ्चदशेषु C₄₅
 14c अनघानं महापुण्यं] C₄₅K₇; *****पुण्य C₉₄, अनघ्याम्(हो)पुण्यं C₀₂, अनघ्यानं महापुण्यं K₈₂, अध्वानन्तु महापुण्यं
 K₁₀, सानध्यानं महापुण्यं E

अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।
सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥
चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।
प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।
सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।
एता स्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥
दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।
वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥
[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।
अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥
[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।
तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥
[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।
श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥
[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।

15a अतीव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; अवीव C_{45} **15b** ऽस्ति] $CK_{82}K_7E$; स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; त्रिदशेश्वरः C_{02} , त्रिदशेश्वर K_{10} **15d** तुष्टिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; तुष्टिश्च C_{02} • गता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; गता: C_{45} **16d** तत्त्वतस्तु] $CK_{82}^{pc}K_{10}K_7E$; तत्त्वत K_{82}^{ac} **17a** सुषुम्ना] $CK_{82}K_{10}K_7$; सुषुम्ना E • भगवती गङ्गा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.); भगवती गङ्गा C_{94} , भवती गङ्गा E **17c** एता स्रोतवहा] corr.; एता श्रोतवहा $C_{94}K_7E$, एते श्रोतवहा $C_{45}C_{02}$, एता श्रोतवहा $K_{82}K_{10}$ **18a** दक्षिणा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; दक्षि(ण) C_{94} , दक्षिणं C_{02} • वारुणी] $K_{82}^{pc}K_7E$; वरुणी $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, वरुणा C_{45} **18b** नासा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$; नासा $C_{45}K_{10}$ **18c** वारुणा-असिमध्येन] E; वरुणा असिमध्येन $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$, वारुणासिमध्येन C_{02} , वरुण असिमध्येन K_{10} **19b** तस्याः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; तस्मा C_{02} , तस्या K_{10} **19d** तेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; ते C_{02} **20a** तीर्थमिडा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; तीर्थ इडा C_{45} **20b** किङ्किणी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; किङ्किनी C_{02} • रवि] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$; रवि C_{45}^{ac} , राव E • चिह्निता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; चिह्निका C_{02} , चिह्निता K_{10} **20c** तं तु] corr.; तन्तु C_{94} , तन्तु $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$, तन्तु K_{10} • न संदेहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; वरारोहे: C_{02} **21a** तीर्थ] $CK_{82}K_7E$; तीर्थ K_{10} • सुषुम्ना] $CK_{82}K_{10}K_7$; सुषुम्ना E **21b** नीरवा] E; नीरवा $C_{94}C_{02}$, नीरवा $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • युता] $C_{94}K_{82}K_7E$; युतम् $C_{45}C_{02}$, युतां K_{10} **21c** मात्रा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मात्रा C_{02} **22a** र्जुना] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$; र्जुना C_{02} , र्जुनं E **22b** रसा] $CK_{82}K_{10}$; रसा K_7E

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्रं सकर्णिकम् ।

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं सहस्रकमलोपरि ।

सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।

सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥

आयतप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति ।

दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।

देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।

बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।

तं विदित्वा विशालाक्षि सोऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्

22c ०कर्ण्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०र्ण्य C₄₅ 22d कल्पते] C₄₅K₇E; क*× C₉₄; कल्प्यते C₀₂K₈₂K₁₀
23b ०पत्रं] C₄₅K₈₂K₇E; ** C₉₄, ०पत्र C₀₂K₁₀ • ०कर्णिकम्] C₄₅K₈₂C₀₂K₁₀K₇; *** C₉₄,
०कर्णिकाम् E 23c सूक्ष्म] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; {सूक्ष्म} C₉₄, सूक्ष्म E 24a मानस०] C₄₅K₈₂; {मानस} C₉₄,
मानसं C₀₂K₁₀K₇E 24b सहस्र०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सहस्रं C₄₅ 24c सलीलो] CK₈₂K₁₀K₇;
सलीला E 24d परतः] CK₈₂K₇E; परत K₁₀ 25b निमिषा प्रत्ययो भवेत्] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; निमि
प्रत्ययो भवेत् C₄₅, नि×{षो} प्रत्ययो {भवेत्} K₁₀ 25d आत्मनो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; *न्यनो C₉₄, स्वात्मानो
E • परस्य वा] CK₈₂K₁₀K₇; परस्य च E 26a आयतप्यङ्गुली०] CK₈₂K₁₀; आयातप्यङ्गुली० K₇E •
०मात्रं] CK₈₂K₁₀; ०मात्र K₇, ०मध्ये E 26d नैमिषज्ञः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; नैमिसंज्ञः C₄₅, नैमिषज्ञ C₀₂
27a तीर्थं बिन्दु०] CK₈₂K₁₀K₇; तीर्थं बिन्दु० E 27c हृदि ज्ञेयं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₄₅
28a ०मध्ये] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; ०ध्ये C₉₄, ०पध्ये K₈₂ 28c बिन्दुमध्ये] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; {बिन्दु}**
C₉₄ 28d भिद्यते] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; {विद्यते} C₉₄, विद्यते C₀₂ 29a उकारं च मकारं] CK₈₂K₁₀K₇;
उकारश्च मकारश्च E 29d सोऽमृतत्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सोम्यतत्वं C₀₂, सोमतत्वं E • च] CK₈₂K₁₀K₇;
वा E 30a ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₉₄^{ac}, हं C₀₂ • ०बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
०बन्धं C₄₅ • ०तोय०] CK₈₂K₇E; ०तोयं K₁₀

जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।
 कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा
 सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥
 [सुरद्रहः]
 सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
 ईशानेनाभिजुष्टं हृदि हृद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
 तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं
 पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]
 नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
 तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा ।
 यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
 देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]
 मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
 मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा ।
 योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना

30b कण्ठोरः] conj.; कण्ठोरः CK₈₂K₁₀K₇E • स्वरः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सुरः C₀₂E 30c मीना]
 CK₈₂K₁₀K₇; माला E • दशः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ★★ C₉₄ • विसर्गा] C; विसर्गा: K₈₂K₁₀K₇E
 30d स्वरः] C₉₄C₄₅K₇E; सारे C₀₂; स्वरो K₈₂; स्वारेण K₁₀ (unmetr.) • गभीरे] C₉₄C₄₅K₇; गम्भीरे C₀₂K₁₀E; गंभीरे K₈₂ • रसनं] CK₈₂K₁₀K₇; रमणं E • बन्धं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; बन्ध C₄₅ • व्रजस्व] CK₈₂K₁₀K₇; रमस्व E 31a द्वीपाः] CK₈₂K₁₀E; द्वीपाः K₇ 31b ईशानेनाभिजुष्टं]
 C₀₂K₈₂K₇E; ईशानेनाभिजुष्टं C₉₄K₁₀; ईशानेभिजुष्टं C₄₅^{ac}; ईशानेभिजुष्टं C₄₅^{pc} • विमलं नादशीताः] CK₈₂K₇; विमलानादशीताः K₁₀; विमलं नामशिताः E 31c केशरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; केशरं C₄₅E; केश्वरः K₁₀ 31d व्योमः]
 CK₁₀K₇E; व्योमं K₈₂ • शस्तं गः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; शस्वङ्गः C₀₂ • परमः] CK₁₀K₇E; परमं K₈₂ (unmetr.) • सेव्यम्] CK₈₂K₁₀K₇; सर्वम् E 32a निपतितममृतं] CK₇E; निपतितममृतः K₈₂ (unmetr.); निपतितममृतं K₁₀ • पारकेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; याङ्गरेण C₀₂E; पारकेन K₁₀ 32b पुटं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पुट C₄₅ • स्थानुः] CK₈₂K₇; स्थानः K₁₀; स्थानः E 32c यं पश्यन्तीशभक्ता]
 C₉₄K₁₀; यं पश्यन्तीशभक्ता: C₄₅; यं पश्यन्तीशभक्त्या C₀₂; यं पश्यन्तीशभक्ता: K₈₂; यत्पश्यन्तीशभक्त्या K₇; यं पश्यन्तीशभक्ता E • प्रपञ्चम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; प्रपञ्च C₄₅C₀₂E 32d देवेशं] C₄₅K₁₀E; देव्येशं C₉₄C₀₂K₈₂; देव्येश K₇ • घण्टिकेशमरः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; घण्टिकेशमरः C₀₂; घण्टिकेशं मरः K₈₂; घण्टिकेशमरः E • भवन्तीर्थम्]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; भवन्तीर्थम् C₉₄ • बिन्दुम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; बिन्दुः C₀₂ 33a शैवः]
 CK₈₂K₁₀K₇; शर्वः E 33b मीनौघाः] K₈₂K₁₀E; मीनौघाः CK₇ • पञ्चरात्रं] CK₈₂K₁₀K₇; पञ्चरात्रं E • स्मार्तवेगा तरङ्गा] CK₈₂K₇; स्मार्तवेगा तरङ्गा K₁₀; स्मार्तवेगास्तरङ्गा E 33c वहा भारताः] CK₈₂K₇E; महाभारताः K₁₀

पञ्चाशद्वचोमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥
 यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्
 जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
 गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयम्
 प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥
 ॥ इति वृत्तसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

33d शब्दचोमः] CK₁₀K₇; शब्दचोमः K₈₂, शब्दचोमः E 34a यस्तं] C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; यस्तः C₉₄C₄₅ •
 स वेत्ति] CK₈₂K₁₀E; न वेत्ति K₇ 34b मरणं] CK₈₂K₁₀E; मरण K₇ • ण्वं] CK₁₀K₇; ण्वं K₈₂,
 ण्वं E 34c गर्भावासम्] CK₈₂K₁₀K₇; गर्भावासम् E • विषयं] C₉₄C₄₅K₁₀; विषयं C₀₂K₈₂K₇E •
 लयम्] CK₁₀EK₇; लयः K₈₂ • दुस्तीर्यः] CK₈₂K₁₀E; दुस्तीर्यः K₇ 34d प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य
 देवैरपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₀₂E, प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि C₄₅,
 प्रा०×××××यः शिवः ★★ ★य देवैरपि K₁₀ कायतीर्थोपवर्णनो] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कायतीर्थोपवर्णनो C₉₄
 • नामाध्यायो दशमः] CK₈₂K₁₀K₇; नाम दशमोऽध्यायः E

Chapter 11

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।

सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।

अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।

कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२ ॥

महेश्वर उवाच ।

न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।

किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४ ॥

[गृहस्थः(?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५ ॥

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो ब्रह्मायासकरस्तथा ।

ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६ ॥

Testimonia for this chapter: C₉₄ ff. 208v–210r, C₄₅ ff. 214r–215v, C₀₂ ff. 285v–287v, K₈₂ ff. 15v–17v, K₁₀ ff. 221v–223v, K₇ ff. 223v–225v; C = C₉₄ + C₄₅ + C₀₂ **5ab** See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः; see also 5.9: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ **6cd** See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदधं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुदुमयोषिद्धचश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ॥

1b अन्यः] C₄₅K₈₂K₇; अन्य C₉₄C₀₂K₁₀, चान्या E • उत्तम] CK₈₂K₁₀E; उत्तमः K₇ **1c** नयास] CK₇E; नयास(सं) K₈₂, न(नयास) K₁₀ **1d** अर्थप्रायं] K₈₂^{pc}K₇; अर्थप्राय C, अर्थप्रायप्रायं K₈₂^{ac}, अर्थप्राय K₁₀, थाप्राय E • विनेश्वर] CK₈₂K₇; (विनेश्वर) K₁₀, सुरेश्वर E **2a** देवतैः] C₉₄C₄₅K₈₂E; देवतैः C₀₂K₇, (देवतैः) K₁₀ **2cd** श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] CK₈₂K₇E; श्रेष्ठ × × × × × × × × × × K₁₀ **3** महेश्वर] CK₈₂K₁₀E; महेश्वर K₇ **3a** तुल्यं तव] K₈₂C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; × × × × C₉₄ **3b** भामिनि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भामि C₀₂ **3c** किमन्यत्] CK₈₂K₇E; किमन्यत् K₁₀ **4c** देवि प्रवक्ष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀; ते देवि वक्ष्यामि C₉₄K₇E **4d** सारमनुत्तमम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सारसमुच्चयम् C₀₂ **5b** यज्ञः] CK₈₂K₁₀K₇; यज्ञ E • सार्वकामिकः] C₄₅E; सार्वकालिकः C₉₄K₇, सार्वकामिक C₀₂, सार्वकालिकः K₈₂, सार्वकामिकाः K₁₀ **5c** अक्षयश्चाव्ययश्च] C₄₅K₁₀K₇E; अक्षयं चाव्ययं C₉₄C₀₂K₈₂ **5d** नाशनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; नाशनम् C₄₅E, नाशन C₀₂ **6a** करो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; करा C₀₂E • ह्यर्थो] CK₈₂K₁₀K₇; ह्यर्थो E **6b** करस्तथा] CK₈₂K₁₀K₇; करस्तथा E **6d** प्रविभागः] C₄₅; प्रविभागः C₉₄C₀₂(?)K₈₂K₇E, प्रतिभागः K₁₀ • फला स्मृता] C₀₂; फलः स्मृतः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇, फल स्मृतः C₉₄^{ac}, प्रदः स्मृतः E

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
 शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥
 देव्युवाच ।
 पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
 कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥
 रुद्र उवाच ।
 मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
 मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
 पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥
 मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
 द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥
 मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
 क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
 सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥
 विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
 तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥
 विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
 न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥
 यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।

✠

•यज्ञो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •यज्ञ C₀₂ 7cd शुद्धमशुद्धे] CK₁₀K₇; शुद्धमशुद्धे K₈₂; शुद्धमशुद्धे E 8 देव्युवाच]
 CK₈₂K₁₀K₇E; omitted in K₁₀^{ac} 8a •शोध्ये] CK₈₂; •शोध्य K₁₀K₇; •शोध्यः E • •श्रेष्ठ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 •सुरेश्च C₀₂ 8b ऽत्र भवे.] CK₈₂K₁₀K₇; ऽत्रा भव. E 9b •शुद्धिरतः] CK₈₂K₇E; •शुद्धिरतः K₁₀
 9a मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] CK₈₂K₁₀E; मन्त्रश्च तृतीया K₇ 9b कर्मशुद्धि.] CK₈₂K₁₀E; कर्मसिद्धि K₇ 9c पञ्चमी]
 CK₈₂K₁₀K₇; पञ्चमं E • •शुद्धिस्तु] CK₁₀K₇; •शुद्धिश्च K₈₂E 9d •शुद्धिश्च पञ्चधा] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E;
 •शुद्धिस्तु पञ्चधा C₀₂; •शुद्धिरतः परम् K₈₂ 10ab •शुद्धिर्ना.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •शुद्धि ना. C₀₂ •
 •भावनया] CK₇E; •भावनया K₈₂; •भावनतया K₁₀ 10cd •शुद्धिर्ना.] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; •शुद्धि ना. C₀₂K₇
 • अनन्यायो.] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; अन×यो. C₉₄; अन्यायो. C₀₂; स्वल्पोन्यायो. E • •द्रव्येन] CK₈₂K₇E;
 •व्येन K₁₀ 11ab मन्त्रशुद्धिर.ना] C₉₄C₄₅K₁₀E; मन्त्रशुद्धि ना. C₀₂K₇; मन्त्रस्तुद्धिना. K₈₂ • •युक्ततया]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; •युक्तया C₄₅ 11cd •शुद्धिर्ना.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; •शुद्धि ना. C₀₂K₁₀ • •क्रमा.]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •क्रम. C₀₂ • •रीततया] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; •रीतया C₄₅; •×तया K₇ 11ef •शुद्धिर्ना.]
 C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •शुद्धि ना. C₉₄C₀₂ • •धानतया] CK₈₂K₁₀E; •धानत K₇ 12a •धिमेवं यदा] C₄₅E;
 •धिमेव यदा C₉₄C₀₂K₈₂; •धिमेव य K₁₀; •धिमेवं यथा K₇ 12ab शुध्येद्यदि] conj.; स्येद्यदि C₉₄K₈₂K₇; पूर्णं
 यदि C₄₅; स्येद्यदि C₀₂; स्येद्यदि K₁₀; शुद्धय य. E 12b यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂E; यज्ञ C₀₂K₇; संज्ञ K₁₀ •
 हि] CK₈₂K₇E; omitted in K₁₀ 12cd •वासिर्ज.] C₉₄C₄₅E; •वासि ज C₀₂K₁₀K₇; •वापि ज. K₈₂
 13b •सुन्दरि] CK₈₂K₁₀K₇; •सुन्दरी E 13d •यज्ञेष्वशेषतः] CK₈₂K₁₀K₇; •यज्ञेषु शेषतः E 14a •वाट
 कुरु.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; •वाटकुरु. C₄₅; •वाटकृत. E • •क्षेत्रं] CK₈₂K₁₀E; •क्षेत्र K₇ 14b सत्त्वा.]
 C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सत्त्वासत्त्वा. C₄₅ • •लयः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; •लयम् C₀₂

प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४ ॥
 विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः ।
 योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥
 पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
 आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकस्रुवपातितः ॥ ११:१६ ॥
 धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
 तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्व्यतापनः ॥ ११:१७ ॥
 ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
 श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥
 पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
 ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥
 सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
 इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥
 इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
 संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥
 ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः ।
 ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥

✧

14c वेदिः] em.; वेदि CK₈₂K₁₀K₇, वेदि E 15a विधि] CK₈₂K₁₀K₇; विधिर् E • विस्तारो]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विस्तारो C₄₅ 15b ध्यानवह्निप्रदीपितः] C₉₄K₈₂; ध्यानं वह्निप्रदीपितः C₄₅, ध्यानमग्निप्रदीपितः
 C₀₂, ध्यान अग्निप्रदीपनः K₁₀, ध्यानवह्निः प्रदीपितः K₇, ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E 15cd एन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमः] K₁₀K₇;
 एन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमः C₉₄, एन्धसत्त्वमिज्ज्वालतपोधूमः C₄₅, एन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमः C₀₂, एन्धनशमिज्ज्वालतपोधूमः
 K₈₂, एन्धनसमिज्ज्वाला तपोधूमः E 16a पात्रः] CK₈₂K₁₀E; पात्राः K₇ 16c छिन्नं] CK₈₂K₁₀E; छिन्न
 K₇ 16d लम्बकः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; लम्बकः C₀₂, व्यम्बकः E • पातितः] CK₈₂K₁₀K₇; पातितम्
 E 17a ध्वर्युवः] K₁₀; ध्वर्यवः C, ध्वर्यवः K₈₂, ध्वर्यवः K₇, धर्मवः E 17c युक्तः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E;
 युक्तः C₀₂, युक्तिः K₈₂ • विस्तारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विस्तारो C₀₂ 18b न्यनः] C₉₄C₈₂K₁₀E;
 न्यनः C₄₅C₀₂K₇ 18c पत्नी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पत्नी C₉₄ • विशालाक्षि] CK₈₂K₁₀; विशालाक्षी
 K₇E 18d कल्पः] em.; कल्पः CK₈₂K₁₀K₇E • पद शाश्वतम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पदशाश्वतम्
 C₉₄ 19b ङाशो] CK₁₀K₇; भा K₈₂^{ac}, भासे K₈₂^{pc}, भागे E • मृताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; मृगाः C₀₂
 19d तानिलो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तानिलो C₀₂K₁₀ • जयः] CK₈₂K₁₀K₇; जलाः E 20a परिः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; परः C₀₂ 20c स्नानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्नान C₄₅ 20d पुराणः]
 CK₈₂K₁₀K₇; पुराणं E • कृतमम्बरः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कृतमम्बरम् C₄₅ (unmetr.) 21a सुषुम्नाः]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सुषुम्नाः C₀₂ • वेद्ये] C₉₄E; वेद्य C₄₅K₁₀, वेद्यः C₀₂, वैद्य K₈₂, भेदो K₇
 21b सकृत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विदुः C₀₂ 21c तोषातिथिमादृत्य] CK₈₂K₇E; तोषातिथिमादृत्य K₁₀
 21d द्विजाः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दयाः C₄₅ 22b हविर्गः] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; हविर्गो C₄₅,
 हविर्ग K₈₂ 22c सूत्रं त्रयस्] C₄₅K₁₀K₇E; सूत्रत्रयस्तयस् C₉₄, सूत्रं त्रय C₀₂, सूत्रत्रयं K₈₂ 22d मुण्डितं]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; मुण्डितः C₄₅K₇ (unmetr.)

निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥
विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥
आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।
सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्ववाहिता शुभे ।
द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥
व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतिर्लयम् ।
ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७ ॥
दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
त्र्यायुषं द्व्यक्षरातीतं ज्ञानभष्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥
स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥
द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः ।
मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३० ॥

23c cf. 22.14ab: दक्षिणाभयं भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः 26cd cf. MBh 12.184.10A: गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयम्
आश्रमं वदन्ति 27ab cf. 16.8cd

23a निवृत्त्या०] em.; निवृत्त्या० CK₈₂K₁₀K₇, निवृत्त्या० E 23b प्रकरणासनः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
प्रकरणाशनः C₀₂, प्रकरणासनः E 23c भयं भूते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; भक्षयम्भूतै C₄₅ 23d यज्ञं यजेत्]
CK₈₂K₁₀K₇; यज्ञं ददत् E 24a विनार्थं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विनार्थं C₀₂ 24b कथिता ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇;
कथितो स्मि C₀₂, कथितस्ते E • वरानने] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वरानने C₀₂ 24d प्राप्नोति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
प्राप्ति C₉₄ • नित्यशः] CK₈₂K₇E; मानवः K₁₀ 25a आश्रमः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; आश्रम C₄₅C₀₂
• स्तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; स्तुभ्यं C₀₂, स्तुभ्यं E 25b ऽस्ति] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; स्मि C₀₂K₁₀E
25c धर्मं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; धर्मं C₄₅, धर्मं E 25d दैवम्] CK₈₂K₇; दैवम् K₁₀E • पूजितम्]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पूजितम् C₄₅ 26a चर्यं] CK₁₀K₇E; चर्यं K₈₂ 26b वाहिता शुभे] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
वाहितो भव C₀₂, वाहितो शुभे K₁₀ 26d विनाशनम्] CK₈₂K₇E; प्रनाशनम् K₁₀ 27a परं ध्यानं]
CK₈₂K₁₀K₇; परिज्ञानं E 27b कृतिर्लयम्] C₉₄K₈₂K₇E; कृतालयम् C₄₅, कृतीलयम् C₀₂, कृतिलः K₁₀
27d लय] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; लय C₉₄ • मेखलम्] CK₈₂K₁₀K₇; यत्फलम् E 28a दण्ड दया]
CK₁₀K₇; दण्डादया K₈₂, दण्डादयो E • पात्रं] CK₈₂K₇E; पात्र K₁₀ 28c युषं] CK₁₀K₇E; युष K₈₂
28d भस्म] CK₈₂K₁₀K₇; भस्मम् E 29a व्रतं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; व्रत C₄₅K₇E 29c होत्र त्रयस्तत्त्वं]
K₈₂K₇E; होत्रत्रयस्तत्त्वं C₉₄, होत्रत्रयस्तत्त्वं C₄₅, होत्रत्रयं तत्त्वा C₀₂, होत्रं त्रयस्तत्त्वं K₁₀ 29d बिलस्वरः]
corr.; बिलस्वरः CK₈₂K₁₀, बिलस्वर K₇E 30a द्वितीय आश्रमो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; द्वितीयमाश्रमो C₀₂,
द्वितीयमाश्रमं E 30b यथाह] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; यथाह C₀₂K₁₀, यथाह E 30c मयापि कथितं तु०] em.; मयापि
कथितं तु० CK₈₂K₁₀, मयापि कथितस्तु० K₇, मयापि कथितो तु० E 30d मृत्यु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मृत्यु०
C₉₄ • नाशनं] CK₈₂K₁₀E; नाशनः K₇

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।
यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११:३१ ॥
वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।
शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२ ॥
अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।
अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३ ॥
श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।
मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४ ॥
मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ।
यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५ ॥
उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टद्वत्रतः ।
वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६ ॥
जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ।
अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७ ॥
शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ।
पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवहृदे ॥ ११:३८ ॥
स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपासयेत् ।

❖

33ab cf. 22.10ab: अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः 38b cf. Dharmaputrikā 2.1: अष्टभिः साधनैरेभिश्चितं
कायश्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥ 39b See 11.59cd: शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

❖

31a विधिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विधि C₄₅ 31d दैवतं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; देवतं C₀₂
32a वैराग्यं] CK₈₂K₁₀K₇; वैराग्या E 32b नियमां] CK₈₂^{pc}K₁₀K₇E; मां K₈₂^{ac} • श्रममां] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
श्रमनो हरेत् C₉₄ 32c दृढं] CK₈₂K₁₀K₇; दृष्टं E 32d कारे] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कारं
C₀₂ 33a स्मृतो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ×× C₄₅, स्मृतौ E 33c अधिदैविकं] em. GOODALL;
अ(×)भौ(×)कं C₉₄, अधिभौतिकं C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, अधिभौतिकं K₁₀ 33d व्यवसायाश्च] CK₈₂K₁₀K₇;
व्यवसायश्च E 34a स्मृता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्मृतो C₄₅ 34c बन्धुर्जं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; बन्धु
जं C₀₂K₁₀ 35a मौन चत्वारः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; मौनश्चत्वारः C₄₅, मौन चत्वार C₀₂ 35b कार्यमुं]
CK₁₀K₇E; कार्यामुं K₈₂ • पेक्षका] CK₈₂K₁₀K₇; पेक्षया E 35c संवीतं] CK₈₂K₁₀K₇; सान्वीतं
E 35d कृष्णां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कृष्णां C₀₂ • जिनाधरः] K₇; जिनधरः CK₈₂K₁₀ (un-
metr.), जिनिं पुरः E 36b दृढं] CK₈₂K₇E; दृष्टं K₁₀ • व्रतः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ××
C₉₄ 36c वेदं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ×दं C₉₄ • ण घोषेण] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ण घोषीण
C₀₂ 36d हावनम्] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; हावन C₀₂, हावनम् C₄₅ 37b जपः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
जिणः C₀₂ 37d सखा] CK₈₂K₇E; सखो K₁₀ • दमदं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दयदं C₀₂, दमं C₉₄
38a यज्ञं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; यज्ञ C₀₂K₇ 38b पूजनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; पूजिकं C₀₂
38c ब्रह्मजलैः पूतः] CK₈₂K₇E; ब्र××××× K₁₀ 38d तीर्थं] CK₈₂K₁₀K₇; तीर्थं E 39a चमनं]
C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चनं C₄₅ 39b सयेत्] em.; श्रयेत् CK₈₂K₁₀K₇E

अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९ ॥
 ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ।
 पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४० ॥
 साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ।
 संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१ ॥
 आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
 अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्भूतम् ।
 वानप्रस्थमयं धर्मं गदितं पूर्वधारितम् ॥ ११:४२ ॥
 ! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
 ! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
 ! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम् ॥ ११:४३ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
 सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४ ॥
 वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
 वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥
 वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।

cdAfter this line, E adds the following Śārdūlavikrīḍita line: श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्निवः
 44d cf. 4.71: कामः शोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशतुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः ॥ 45a = Kūma-
 purāṇa 2.27.12a etc.

39c अक्षमाला] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; १अक्षरं×ला C₉₄ • पुराणार्थं] CK₈₂E; पुराणाश्च K₁₀, पुराणार्था
 K₇ 39d शान्तं] C₉₄C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; शान्ति C₉₄K₈₂ 40a सलिलं] CK₈₂K₁₀K₇; सलीलं E
 40b कमण्डलुः] CK₈₂K₁₀K₇; कमण्डलु E 40c क्लान्तिजं] C₉₄C₄₅K₁₀; क्लान्तिजं C₀₂, क्लान्तिर्जं
 K₈₂, क्लान्तिजं K₇, ऽक्लान्तिजं E 41d दः] CK₈₂K₁₀K₇; दम् E 42a भ्यासो] CK₈₂K₁₀K₇; भ्यास
 E 42b रतिः] C₀₂K₈₂K₁₀K₇; ×× C₉₄, रतिः C₄₅, रतिः E 42a अतिथिभ्यो ऽभयं] CK₈₂K₁₀K₇;
 आतिथ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दारा C₀₂ 42b प्रस्थश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रस्थ च
 C₀₂K₁₀ 42f गदितं पूर्वधारितम्] C₉₄C₄₅; यत्पूर्वमवधारितं C₀₂E, गदितं पूर्वधारितं K₁₀, गदितं यत्पूर्वधारितं K₈₂ (un-
 metr.), गदितं यत्पूर्वमवधारितं K₈₂ (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमधारितं K₇ (unmetr.) 43a हरणमनित्यहरणमज्ञां]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; हरणं अनित्यहरणमज्ञां K₈₂, हरणमनित्यहरणमज्ञां C₀₂E 43b प्रज्ञा... न्तारणम्]
 CK₈₂K₇E; omitted in K₁₀ • करममोघः] CK₈₂ (unmetr.); omitted in K₁₀, कममोघः K₇,
 करं प्रबोधः E • क्लेशार्णवोः] CK₇; क्लेशार्णवोः K₈₂, omitted in K₁₀, शोकार्णवोः E 43c सेवेत्स]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सेवे स C₀₂, सेवेत् K₁₀ 44b कीर्तयिष्यामि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कीर्तयि×मि C₉₄
 44c दुःखं] C₄₅; दुःखं C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 44d लोभमोहः] C₄₅; लोभलोभः C₉₄K₈₂K₁₀K₇,
 लोभलोभः C₀₂, लोभलोभः E • वर्जितः] CK₈₂K₇E; वर्जिताः K₁₀ 45a वर्जयेन्] C₉₄K₁₀; वर्जयेत्
 C₄₅C₀₂K₈₂K₇E 45c वासं] CK₈₂K₁₀K₇; वासश्च E 45d वासं] CK₈₂K₁₀K₇; वासश्च E
 46ab (वर्जयेत्... च वर्जयेत्)] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₄₅ 46a वर्जयेत्सृष्टं] C₀₂(?)K₈₂K₇;
 वर्जयेत्सृष्टं C₉₄, omitted in C₄₅, वर्जयेत्सृष्टं K₁₀, वर्जयेत्सृष्टं E • भोज्यानि] CK₈₂K₁₀E; भोज्यालि(?) K₇
 46b क्षामेकां] C₉₄K₁₀; omitted in C₄₅, क्षामेकं C₀₂K₈₂, क्षामेकञ् K₇, क्षामेकश्च E

वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६ ॥
 सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत् ।
 न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७ ॥
 अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
 स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८ ॥
 नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
 निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९ ॥
 आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।
 त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५० ॥
 न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१ ॥
 दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
 न चासीत न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२ ॥
 यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।
 वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३ ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४ ॥

51cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् 54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nārada-parivrajakopaniṣad 3.61cd.

47b पादं] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; पादं C₉₄, पाद K₁₀E • विनिक्षि०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; ×निक्षि० C₉₄, विनिक्षि० K₇ 47c कुप्येत] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कुपेत C₀₂ • अनालाभे] K₈₂; मनोलाभे C₉₄C₄₅K₁₀K₇; मनोलाभो C₀₂, मनालाभे E 48a अर्थ०] C₄₅C₀₂K₇; अर्थ० C₉₄K₈₂K₁₀, अर्थ E • अनुद्विग्नो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अनुद्विग्नो C₀₂ 49a धानं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; धानं K₇, धाना C₀₂ 49b वृत्त०] CK₈₂K₇; वृत्त० K₁₀, वृत्त० E • मेखलः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; मेखलाः C₀₂, मेखला K₁₀ 49c एवं मनः कृत्वा] K₇; वमसंकृत्वा C₉₄K₈₂, वमसंकृत्वा C₄₅, वमनंकृत्वा C₀₂, वमनस्कृत्वा K₁₀, वमनङ्कृत्वा E 49d बुद्धिं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; बुद्धि C₄₅E • निरञ्जनाम्] em.; निरञ्जनम् CK₁₀K₇E, निरञ्जनः K₈₂ 50ab कृत्वा खं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कृत्वा×अ C₉₄ 50b मनोन्मनम्] CK₈₂K₁₀; मनोन्मनः K₇, मनोन्मनैः E 50d क्षरो] CK₈₂K₇E; क्षरो K₁₀ • व्ययः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; व्ययं C₀₂, व्यय K₇, व्ययम् E 51a धर्मं च] CK₁₀K₇E; धर्मं वा K₈₂ 51b ईर्ष्या०] K₈₂K₇E; ईर्ष्या० CK₁₀ • द्वेषं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; द्वेष C₀₂ 51c निर्द्वन्द्वो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; निर्वन्द्वो C₀₂ • संत्य०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; संत्य० C₀₂ 51d निर्ममो] K₇E; निर्मासो CK₈₂, निर्मासो K₁₀ • कृतः] CK₁₀K₇; कृतं K₈₂, कृतिः E 52a दिवसस्या०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दिवसत्या० C₄₅ 52b भिक्षां] CK₈₂K₇E; भिक्षा K₁₀ 53a यथालाभेन] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; यथाला× C₉₄ 53b अष्टौ] CK₈₂K₁₀K₇; अष्ट E 53c शय्यासु] CK₈₂K₇; शय्याश्च K₁₀, शय्यासु E 53d असज्येत] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; असज्येत C₄₅, सहेत K₇, सहेत E • विस्तरम्] CK₈₂K₁₀K₇; विस्तरः E 54c वशंकृ०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वसंकृ० C₀₂ 54d हत्वा यतव्रतः] CK₈₂K₇E; कृत्वा यतः व्रतः K₁₀

अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
 क्रोधमानमददर्पान्परिव्राज्जयेत्सदा ॥ ११:५५ ॥
 विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
 धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६ ॥
 मैत्रीखङ्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।
 करुणवर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७ ॥
 मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ।
 अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८ ॥
 ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
 शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९ ॥
 संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
 ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
 रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
 यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:६० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

58 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्रं कथयिष्यामि तच्छृणु । करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ 59 ≈ Saubhāgyab-
 hāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः ।
 शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्यस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु
 बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु च इदंपर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्व अपरिमितत्या वर्णितम्

55b भिक्षुश्चि०] CK₁₀K₇; भिक्षुश्चि० K₈₂, भिक्षु चि० E • सदा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; omitted in
 C₄₅ 55cd दर्पण्य०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दर्पण्य० C₄₅ 56a धनुः] CK₈₂K₁₀K₇; धनुष् E
 56b प्राणायामगु०] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्राणायामगु० C₉₄ • युतम्] CK₁₀K₇; युतः K₈₂, वृत्तं E 56a तीक्ष्णेन]
 K₁₀E; तीक्ष्णेन CK₇, तीक्ष्णेन K₈₂ 57a सुतीक्ष्णेन] K₁₀C₉₄K₇E; सुतीक्ष्णेन C₄₅C₀₂K₈₂^{pc}, ण K₈₂^{ac}
 57b सारारिं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; सारारि C₀₂K₇ 58b तूणं पूर्णमु०] em. GOODALL; तूणापूर्णमु० C₉₄,
 तूणापूर्णमु० C₄₅, तूणपूर्णमु० C₀₂, तूणापूर्णमु० K₈₂, तूणापूर्णमु० K₁₀K₇, तूणापूर्णमु० E 58c अनक्षरं] C₄₅;
 अनाक्षरं C₉₄K₈₂, अनाक्षरं C₀₂K₇E, अनक्षरं K₁₀ • परं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; पर C₄₅K₇ 59a हृदयं]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; हृदयं C₉₄, हृदये K₇ 59ab विष्णुर्वि०] C₉₄K₈₂E; विष्णुर्वि० C₄₅, विष्णुर्वि० C₀₂K₁₀K₇
 59b शिवः] E; शिवं CK₈₂K₁₀K₇ 59d सयेत्] C₉₄C₀₂K₁₀; सयेत् C₄₅K₈₂, सयेत् K₇E 60a गतिः]
 C₀₂E; गति C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀ (unmetr.), गति K₇ • क्षरं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; क्षर C₄₅ 60b तन्द्रितो]
 C₉₄K₈₂K₇E; तन्द्रितो C₄₅, तन्द्रिय C₀₂, तन्द्रियं K₁₀ • वेद्यं] CK₈₂K₇E; वेद्य K₁₀ (unmetr.)
 60c रूपैर्व०] C₉₄K₈₂K₇E; रूपैर्व० C₄₅C₀₂K₁₀ • विहितं] CK₈₂(?)K₁₀K₇; रहितं K₈₂^{pc}(?)E •
 दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] C₉₄K₁₀; दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K₈₂, दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् C₄₅C₀₂K₇E 60d यत्नोद्धृत्य] CK₈₂K₁₀K₇;
 यत्नोद्धृत्य E • समाश्रये०] CK₈₂K₇E; मणाश्रये० K₁₀ • सर्वार्तिहर्ता हरम्] CK₁₀; सर्वार्तिहर्ता हरं K₈₂, सर्वार्तिहर्ता
 हरं K₇, सर्वार्तिहर्ता शङ्करम् E Colophon: नामाध्याय एकादशमः] CK₈₂K₁₀; नामाध्याय एकादश K₇, नाम एकादशो
 ऽध्यायः E

Chapter12

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।

अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।

आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।

अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।

त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।

शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[त्रिपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।

कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।

न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।

पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।

5b = MBh 12.218.13b

1 देव्युवाच] CK₈₂K₁₀K₇E; omitted in M 1ab धर्मः सः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; धर्मोऽस्य C₀₂
1c आतिथ्यः] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अतिथ्यः C₄₅K₁₀ • धर्मं च] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; धर्मश्च C₀₂, धर्मानां
K₁₀ 2 महेश्वर] CK₁₀K₇E; भगवान् K₈₂ 2b शृणु] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शृणु C₉₄ • धर्मं]
C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; धर्म C₀₂E • उत्तमम्] CK₈₂K₁₀K₇; उत्तमां E 2d पूर्णं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
पूर्णं C₀₂, पूर्णं E • लोचने] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; लोचनं C₄₅ 3a दानं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
नानं C₄₅ 4a आसीद्वृत्तं] C₉₄K₈₂E; आसीद्वृत्तं C₄₅, आसीद्वृत्तम् C₀₂, आसीद्वृत्तं K₁₀, आसीद्वृत्तं K₇ • ख्यानं]
CK₈₂K₁₀K₇; ख्यातं E 4b नगरे कुसुमाह्वये] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; नगरं कुसुमाह्वयम् C₀₂K₁₀ 5c ब्रह्मण्यः]
C₄₅K₈₂K₁₀E; ब्रह्मण्यः C₉₄C₀₂K₇ • भक्तश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; भक्त C₄₅, भक्तश्च K₁₀ 5d भक्तः]
CK₈₂K₁₀K₇; भक्तः E 6a पूज्यश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; पूज्य C₄₅K₈₂, पूज्यश्च K₁₀ 6b दान्तो]
C₄₅K₇E; दान्त C₉₄C₀₂K₈₂, दान्तो(?) C₄₅, दान्त K₁₀ 6c न्यायाः] C₀₂K₈₂K₇E; न्यायोः C₉₄C₄₅K₁₀
6cd नित्यमः] CK₈₂K₇E; नित्यमः K₁₀ 6d वर्जितः] CK₈₂K₇E; वर्जयेत् K₁₀ 7b बिम्बः] CK₁₀K₇E;
बिम्बः K₈₂ • शुभानना] CK₁₀K₇E; निभानना K₁₀ 7d सकलाः] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ××× C₉₄

पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥
 अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूततः ।
 ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥
 स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।
 देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥
 केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
 केचिदानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुवन्ति देवताम् ॥ १२:१० ॥
 ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
 एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११ ॥
 विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
 भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२ ॥
 देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।
 तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३ ॥
 भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
 ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४ ॥
 अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
 विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५ ॥
 आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

7e पतिव्रता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रतिव्रता C₄₅ • पतिरता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पतिरता K₁₀ 7f पतिशुश्रूषणे]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; प्रतिशुश्रूषणे K₁₀ 8b भूततः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भूततः C₀₂ 9a वतीर्यन्ते]
 CK₈₂K₁₀K₇; च तीर्यन्ते E 9c देवाश्च] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; देवश्च C₀₂ 9d तर्प्यन्ते] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E;
 तर्प्यन्ते C₄₅K₁₀ 10a चिज्जुह्वति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; चिज्जुह्वति C₄₅, चिज्जुह्वति C₀₂ 10b विप्रांश्च]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; विप्राश्च C₄₅ 10c दानो •] CK₈₂K₁₀K₇; ध्यानो • E 10d केचित्स्तुवन्ति]
 C₉₄C₄₅K₇; केचि स्तुवन्ति K₈₂K₁₀, केचिद्वन्ति C₀₂, केचित्स्तुवन्ति E • देवताम्] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E; देवता
 C₄₅K₇ 11a रताः] CK₈₂K₇E; रता K₁₀ 11d राजना •] CK₈₂K₁₀K₇; राजना • E 12a ऽपि
 हि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; पि C₄₅, हि न K₈₂, पि च E 12c भार्यया] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; भार्यया
 C₉₄C₀₂E 12d भूषणः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; भूषणैः C₀₂, भूषितः K₈₂ 13ab देवतागुरुविप्राणामन्येषां
 तर्पणे रतः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः C₉₄, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रताः C₀₂, omitted
 in K₈₂, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E 14b मोहिता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; मोहितो C₄₅ • ब्रह्मणस्तदा]
 C₉₄C₄₅K₇; ब्राह्मणस्तथा C₀₂, ब्राह्मणस्तदा K₈₂K₁₀, ब्राह्मणस्य च E 14c ब्राह्मणो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 ब्रह्मणो C₄₅ • तथैवेह] C₄₅K₈₂K₁₀E; तथैवेह C₉₄, तथैवेह C₀₂K₇ 14d रूपेणा •] C₉₄K₈₂K₁₀K₇;
 रूपेणा • C₄₅, रूपेण C₀₂, रूपिणा • E 15a संसक्तौ] C₀₂E; संसक्तौ C₉₄K₈₂K₇, संसक्तौ C₄₅, संसक्तौ
 C₀₂K₁₀ 15b जातौ तौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; जातो तौ तौ C₀₂, जातौ तौ K₇ 15d ब्राह्मण] C₄₅C₀₂;
 ब्राह्मणः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • शित •] em.; श्रित • CK₈₂K₁₀K₇E • व्रत] conj.; व्रत C₉₄, व्रतः
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E 16b ग्रहं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ग्रह C₄₅

भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६ ॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।
 यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७ ॥
 विपुल उवाच ।
 सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
 शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
 अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८ ॥
 ब्राह्मण उवाच ।
 यद्येवं वदसे भद्र भार्या मे देहि रूपिणीम् ।
 स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९ ॥
 विपुल उवाच ।
 प्रतीच्छ भार्या सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।
 अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२० ॥
 भार्योवाच ।
 परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
 अतीव हि प्रियां भार्या निर्दोषां स कथं त्यजेः ॥ १२:२१ ॥
 सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
 दानं वा सुमहदत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२ ॥
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
 श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३ ॥

16c भृत्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; भृत्याः C₀₂ 17b ब्राह्मणो ऽब्रवीत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ब्राह्मणस्तथा
 C₀₂ 17c यदि सत्यं प्रदातासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; omitted in C₀₂ 17d सुप्रसन्नं मनस्तव]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇; omitted in C₀₂, सुप्रसन्नमनस्तव K₁₀E 18a प्रसन्नं मनो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रसन्नमनो
 C₀₂K₁₀ 18b सुप्रसन्नं तपः] CK₈₂K₇E; सुप्रसन्नतपः K₁₀ 18a शीघ्रः] CK₈₂K₇E; शीघ्रः K₁₀
 18c अदेयं] CK₈₂K₇E; अदेयः K₁₀ 18f स्वशिरः] CK₁₀K₇E; शरीरः K₈₂ • भृति] CK₈₂K₁₀K₇;
 भृतिर् E 19 ब्राह्मण] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; ब्राह्मणा C₉₄, ब्रह्म K₁₀ 19b भार्या] CK₈₂E; भार्या K₁₀K₇
 19c स्वस्ति] CK₈₂K₇; स्वस्ति K₁₀, स्वस्तिर् E 19d कल्याणं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; कल्याणः C₀₂
 • भव] CK₈₂K₁₀K₇; तव E 20 विपुल] CK₈₂K₁₀K₇; विप्र E 20a भार्या] CK₈₂K₇E; भार्या
 K₁₀ • श्रोणी] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; श्रोणि C₀₂K₈₂K₁₀ 20b शालिनीम्] CK₈₂E; शालिनी K₁₀,
 शालिनी K₇ 20a अकुत्सितां विशालाक्षीं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अकुत्सितां विशालाक्षि C₀₂, अकुत्सिता विशालाक्षी
 K₁₀ 20b निभाननाम्] CK₈₂K₇E; निभानना K₁₀ 21a त्याज्या] C₉₄K₈₂K₇E; त्याज्य C₄₅K₁₀,
 त्याज्यः C₀₂ 21c प्रियां] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; प्रियं C₀₂K₁₀ 21d निर्दोषां] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; निर्दोष
 C₀₂ • त्यजेः] C₉₄K₈₂K₇; त्यजेत् C₄₅C₀₂, त्यजेत् K₁₀E 22ab मनुष्याणामिह] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 मनुष्याणामिह C₀₂ 22d बहुः] em.; बहु CK₈₂K₇ (unmetr.), बहु K₁₀, बहुन् E • कृतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 कृतम् C₀₂ 23ab स्वर्गं तपोभिर्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्गं × × × र्वा C₉₄ 23d न्तिके] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 न्तिकेः C₄₅

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
 मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥
 दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
 वेदांश्च जपयज्ञांश्च कृत्वा स द्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥
 प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।
 अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥
 इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
 पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गांश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥
 तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
 कुलत्राणात्कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥
 दारसंग्रहं पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥
 दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
 भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥
 साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
 जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥
 अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
 ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥

✧

24c See Mandapāla's story in MBh 1.220.5ff.

✧

24a स्वर्गं] C₉₄K₈₂K₇E; स्वर्गं C₄₅C₀₂K₁₀ 24c पालो] K₇E; पाल CK₈₂K₁₀ 25a बहून्द०]
 CK₈₂K₁₀E; बहू द० K₇ 25b यज्ञांश्च विविधांस्तथा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; यज्ञांश्च विविधाम्स्तथा K₇, यत्वा यज्ञांश्च विविधां
 तथा C₄₅, स्यज्ञांश्च विविधांस्तथा E 25c वेदांश्च जपयज्ञांश्च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇; वेदांश्च जपयज्ञांश्च C₄₅, वेदांश्च जपयज्ञांश्च
 K₁₀, वेदांश्च जपयज्ञांश्च E 25d स द्वि०] conj.; तद्वि० CK₈₂E, तद्वि० K₁₀, सद्भि० K₇ • सत्तमः] CK₁₀K₇E;
 •सत्तम K₈₂ 26a द्वारो] CK₈₂K₇E; द्वारे K₁₀ 26ab यस्यापि दे०] CK₈₂K₇; यस्यापि दे० K₁₀, यस्याहि दे०
 E 26b दूतैर्नि०] CK₈₂E; दूतैर्नि० K₁₀, दूतैर्नि० K₇ 26c यात्स्वर्गं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यात्स्वर्गं
 C₀₂ 26d शतैरपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; करोति यः C₀₂ 27a कस्तु च्युतः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 •कस्तु/म्युतः C₀₂ 27c पुत्रानु०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; पुत्रानु० C₀₂ 27d शारङ्गांश्च] K₈₂K₇; शारङ्गांश्च
 C₉₄, शारङ्गांश्च C₄₅, शारङ्गांश्च C₀₂K₁₀, शारङ्गांश्च E • द्विजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; द्विज C₀₂ 28b स्वर्गं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; स्वर्गं C₀₂ • वारितः] CK₈₂K₇E; वारितः K₁₀ 28c कुल०] C₄₅; कल०
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E • त्राणात्क०] K₁₀; त्राणां क० CK₈₂E, त्राणा क० K₇ • स्मि] CK₈₂K₇E;
 •स्मि K₁₀ 28d आभार्य एव] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; आभार्यमेव C₄₅, आ भार्य एव C₀₂K₁₀ 29a ग्रह]
 C₀₂K₁₀K₇E; ग्रहः C₉₄C₄₅K₈₂ • पुत्रा०] CK₈₂K₁₀K₇; पात्रा० E 29b क्रियते] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 क्रियते C₄₅ 30c वचनं] CK₈₂K₁₀E; वचन K₇ 30d अब्रवीत्] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; अब्रवीत् । विपुल
 उवाच । C₀₂E 31a जानामि] C₄₅C₀₂K₈₂E; जानामि C₉₄K₁₀K₇ 31b पति०] CK₈₂K₇E; प्रति० K₁₀
 31d तोषितः] CK₈₂K₁₀E; तोषितः K₇ 32d व्रजे] C₉₄K₈₂K₇; व्रजेत् C₄₅C₀₂K₁₀E, व्रजे* K₈₂

नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
 कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ॥ १२:३३ ॥
 मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ।
 अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ॥ १२:३४ ॥
 दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ।
 नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ॥ १२:३५ ॥
 सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ।
 भार्या धर्मसखेत्येवं त्वया पूर्वमुदाहृतम् ॥ १२:३६ ॥
 यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ।
 द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ॥ १२:३७ ॥
 जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ।
 माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ॥ १२:३८ ॥
 पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ।
 कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ॥ १२:३९ ॥
 चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ।
 शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
 सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥
 शङ्कर उवाच ।
 तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।

❖

39c cf. e.g. Āgamakalpalatā 3.128: सूर्यग्रहणकालस्य समाना नास्ति भूतले । अत्र यद्यत्कृतं कर्म अनन्तफलदं भवेत्
 ॥ cf. also Agastyasamhitā X.XXcd (on the proper date for initiation): सूर्यग्रहणकालेन समानो
 नास्ति कश्चन also ibid. X.XX (on image installation): सूर्यग्रहे महापुण्ये कुरुक्षेत्रे विधानतः । कृतैर्यत्पुण्यमाप्नोति
 तुलापुरुषकादिभिः ॥ तत्पुण्यं प्राप्नुयामर्त्यः ... 39d ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

❖

33a यदि] CK₈₂K₁₀E; ययदि K₇ 33c सहस्रे ऽपि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सहस्राणि C₀₂E 33d स्थाद्य०]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀; स्था य० C₄₅, स्थो य० K₇E 34a मुक्तिमेव] CK₈₂K₁₀K₇; मुक्तिमेवन् 34c अदानाच्चा०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अदाना चा० C₀₂ 35b लोके] CK₈₂K₁₀K₇; omitted in K₈₂, लोके E
 35c नोक्तं] CK₈₂K₁₀K₇E; नोक्ता K₇^{ac} 35d व्रते] CK₈₂K₁₀K₇; व्रत० E 36b चरे] CK₈₂K₇;
 चरेत् K₁₀E 36c धर्म०] CK₁₀K₇E; धर्म K₈₂ 36d त्वया] em.; त्वयि CK₈₂K₁₀K₇E 37a सखाया०]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; सखा० C₄₅ 37c धरो] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; धरो C₄₅ 38a र्थमहं]
 CK₈₂E; र्थम्महं K₁₀, र्थमह K₇ 38c व्यक्तः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; व्यक्त C₀₂, व्यक्तऽ K₇ 38d बुद्धिर्भा०]
 C₉₄C₄₅K₁₀; बुद्धि भा० C₀₂K₈₂K₇E • दमः] CK₈₂K₇E; दम K₁₀ (unmetr.) • सखा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 समा C₉₄ 39c श्रेष्ठो] C₄₅K₈₂K₇^{pc}; श्रेष्ठ० C₉₄C₀₂K₁₀, श्रेष्ठा K₇^{ac}, श्रेष्ठः E 39d श्रेष्ठा] CK₇E; श्रेष्ठो
 K₈₂, श्रेष्ठ K₁₀ 40a दिनं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; दिन० C₀₂K₁₀E 40b उत्तमः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; उत्तम
 C₀₂ 40a र्थ] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; र्थ C₄₅ 41 शङ्कर] CK₈₂K₁₀K₇; महेश्वर E 41a तूष्णीम्भूता]
 C₉₄; तूष्णीभूत्वा C₄₅, तूष्णीभूत् C₀₂, तूष्णीभूता K₈₂K₁₀, तूष्णीम्भूती K₇, तूष्णीभूतां E • भार्या] CK₈₂K₁₀K₇;
 भार्या E 41b क्षणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; क्षणः C₀₂, क्षणाः K₁₀, क्षणाम् E

करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥
 यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।
 ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥
 मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।
 सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृतान् ॥ १२:४३ ॥
 प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
 प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥
 रुद्र उवाच ।
 विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
 आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥
 वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
 विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥
 ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
 वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥ १२:४७ ॥
 एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिप्लुतः ।
 क गच्छामि क भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥
 न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा ।
 खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥
 अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।

❖

41c ०क्षी] CK₈₂K₁₀K₇; ०क्षी E **41d** ब्राह्मणाय निवेदिता] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ब्राह्मणाय निवेदिता C₄₅
42b हिरण्यं] CK₁₀K₇; हिरण्यं K₈₂E **42c** ददामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ददानि C₄₅ • ते द्विजः]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀E; ××जः C₉₄, त द्विजः K₇ **43a** वैडूर्यः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; वैभार्यः C₀₂, वैर्यः K₈₂,
 वैदूर्यः K₈₂E • ०वासांसि] CK₈₂K₁₀E; ०वासांसि K₇ **43c** सर्वान्गृहाण] C₉₄C₄₅K₈₂E; सर्वान्गृहान् K₁₀,
 सर्वां गृहाण K₇, सर्वान्गृहान् C₀₂ **43d** ०सत्कृतान्] em.; ०सत्कृतान् CK₈₂K₇E, ०सत्कृतम् K₁₀ **44b** प्रीयः]
 CK₈₂K₁₀K₇E; प्रीयः K₈₂E **44c** प्रीयन्तां] C₉₄; प्रीयतां C₄₅C₀₂K₈₂K₇E, प्रीयता K₁₀ • पितरः]
 CK₁₀K₇E; पितरः K₈₂ **44d** अस्ति] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अस्ति C₉₄ **45** रुद्र] CK₈₂K₁₀K₇;
 महेश्वर E **45a** वचः श्रुत्वा] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वचःश्रुत्वा C₉₄ **45b** तपस्विना] CK₈₂K₇E; तपस्विनाम्
 K₁₀ **46a** वसेत्तत्र गृहे] C₄₅K₈₂; वस तत्र गृहे C₉₄C₀₂K₁₀, वसएतत्र गृहे K₇, वसते च गृहे E **46c** विपुलस्तु]
 CK₈₂K₇E; विपुलस्य K₁₀ **46d** कृत्वा चापि] CK₈₂K₁₀; ★★K₇, कृत्वा च वि. E **47a** ब्राह्मणः]
 CK₈₂K₇E; ब्राह्मणा K₁₀ • ०धैवं] em.; ०धैवं C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀E, ०धैवं K₇, ०धैवं C₄₅ **47b** शीघ्रं]
 CK₈₂K₇E; शीघ्रं K₁₀ **47c** ०फलाहारो] CK₈₂K₁₀K₇E; ०फलाहारो K₈₂E **48a** एकाकी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 एकाकी C₉₄ **48b** परि.] CK₈₂K₁₀E; परि. K₇ **48c** क गच्छामि] CK₈₂K₁₀E; क गच्छामि K₇ • क
 भोक्ष्यामि] C₉₄; क भोक्ष्यामि C₄₅K₈₂K₁₀, क भोक्ष्यामि C₀₂, क भोक्ष्यामि K₇, किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) **49a** विषयं
 वेद्मि] C₉₄K₈₂K₁₀E; विषयं वेद्मि C₄₅C₀₂, विषयं वेद्मि K₇ **49b** वा] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; च C₄₅K₈₂
49c खेटः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; खेटः C₀₂ • ०खर्वटः] E; ०खर्वटः CK₈₂K₁₀K₇ **49d** कंचन] em.;
 कंचन CK₈₂K₁₀K₇E **50a** सुशैलं] CK₈₂K₁₀E; सुशैलं K₇ **50b** विपुलो.] CK₈₂K₇E; विपुलो. K₁₀

तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥
 एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
 वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
 अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥
 फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
 विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥
 विपुलश्चित्रवद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥
 न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम् ।
 वार्त्तापि न च मे श्रोता प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥
 एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
 सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥
 फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।
 पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥
 तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
 प्रार्थयित्वा तु यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥
 ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
 पथि कश्चिज्जनः पृष्ठः किंनाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥

50c निरीक्ष्यामि] CK₈₂K₁₀E; निरीक्ष्यामि K₇ 51a एवमु०] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; एकं उ० C₄₅ 51b ०रुहत्]
 E; ०रुहेत् CK₈₂K₁₀K₇ 51c ०च्छायां] CK₈₂K₁₀E; ०च्छाया K₇ 52a एतस्मिन्नेव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 एतस्मिन्नेव C₀₂, एतस्मिन्नेव K₇ • काले तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; कालेन C₀₂E, कालेन K₇ 52b वृक्ष०]
 CK₁₀K₇^{pc}E; वृक्षा० K₈₂K₇^{ac} 52c सुरूपं] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; स्वरूपं C₄₅K₈₂ 53d पुनर्वृक्षं समारुहत्]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; पुन वृक्ष समारुहम् C₀₂, पुनर्वृक्ष समारुहं K₁₀ 54a ०त्रवद्दृष्ट्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०त्रव
 दृष्ट्वा C₀₂ 54cd ०भूतो ऽस्मि अहो] CK₁₀K₇E; ०संभूतो ऽस्म्यहो K₈₂ 55a जिघ्रामि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 च ग्रामि C₄₅ 55c श्रोता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; श्रोत्रा C₉₄ 55d कंचन] em.; कश्चन CK₈₂K₁₀K₇E
 56a ०मुक्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०मुक्ता C₀₂ 56b गृह्य] CK₈₂K₁₀E; गृह K₇ 56c ०निरीक्ष्य]
 CK₈₂K₁₀E; ०निरीक्ष K₇ 56cd पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं] C₉₄C₄₅K₈₂E; मुन जिघ्रं पुन जिघ्रं C₀₂, पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं K₁₀,
 पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं K₇ 56d निरीक्ष्य] CK₈₂K₁₀E; निरीक्ष K₇ 57a चात्र] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; चा C₉₄^{ac},
 चात्र C₉₄^{pc} • निरूप्यन्तो] E; निरूप्यान्ति C₉₄, निरूप्यां चा C₄₅, निरूप्यान्ति C₀₂K₈₂K₁₀K₇ 57b ०लोकयन्]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ०लोकयत् C₄₅ 57c पाथेय०] CK₈₂K₇E; पथेय० K₁₀ • ०रहितश्चा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 ०रहिते चा० C₀₂ 57d ०दत्तं] C₉₄K₈₂K₇; ०दत्त० C₄₅C₀₂K₁₀E • फलं] CK₈₂K₁₀E; omitted in
 K₇ 58a ०गृह्यैव] C₄₅K₁₀E; ०गृह्येव C₉₄K₇, गृहे च C₀₂, ०गृह्यैवं K₈₂ 58c तु] CK₈₂K₁₀K₇; च E
 58cd यत्किंचिज्जी०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; यत्किंचि जी० C₀₂ 59d नगरं त्विदम्] C₉₄K₈₂K₇E; नगर त्विदम्
 C₄₅C₀₂, नगरं त्विह K₁₀

स होवाच पथीकेन किमपूर्वमिहागतः ।
 दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥
 राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।
 अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥
 दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
 ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥
 विपुल उवाच ।
 अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
 कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥
 विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।
 मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥
 श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
 कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥
 एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
 तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥
 श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
 तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७ ॥
 अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।
 अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८ ॥

60a स हो.] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; अहो. C₄₅K₁₀ • पथीकेन] CK₈₂K₁₀E; पथीको न K₇ **60b** गतः] CK₈₂K₇E; तवः K₁₀ **60c** पथ.] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; पथे C₄₅ **60d** पुरं त्वदः] C₄₅; पुरं त्वयः C₉₄, पुरं त्वयं C₀₂K₈₂K₁₀, पुरन्दरः K₇, पुरं स्वयम् E **61a** राजा] CK₈₂K₁₀; राजा हि K₇, राज E • जटो] CK₈₂K₁₀K₇; यतो E **61b** केकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कैकयी C₉₄ **61d** केकयी] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कैकयी C₉₄ • तथैव च] CK₈₂K₁₀E; तथैवर K₇ **62a** दाता] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ×ता C₉₄ • कला.] E; कल. CK₈₂K₁₀K₇ **62b** युद्धे] CK₈₂K₇E; युद्धो K₁₀ **63a** पास्यामि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; पास्यामि C₀₂ **63b** नाम] C₉₄C₄₅K₇; नाम C₀₂K₈₂K₁₀E • वद] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वदः C₄₅ **63c** देशस्त.] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; देश त. C₀₂K₁₀ **63d** कथयस्व] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; कथयस्य C₄₅ **64a** विपुलेनैव.] CK₈₂K₁₀E; विपुलेनेव. K₇ **64c** मम भीमबलो नाम] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; मम भी×बलो नाम C₉₄, omitted in E **64d** श्रेष्ठिकस्य गृहागतः] CK₈₂K₁₀K₇; श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ।। पथिको ऽहमिदानीं । को भवान् तस्य विषये किं वा ज्ञातुं विकीर्षसि ।। E **66a** स्त्विति] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; स्त्विति C₄₅C₀₂ • तेनोक्तो] CK₈₂K₁₀; तेनोक्तो K₇, तेनोक्तो E **66b** त्मना] CK₈₂K₁₀E; त्मनाः K₇ **66c** तेनैव] CK₈₂K₁₀E; तेनैव K₇ **66d** प्रति] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; प्रतिः C₀₂E **67a** श्रेष्ठिकः] C₄₅C₀₂K₁₀K₇E; श्रेष्ठितः C₉₄, श्रेष्ठिक K₈₂ **67b** दृष्टः स] C₄₅K₈₂K₇E; दृष्टः × C₉₄, दृष्ट स C₀₂, दृष्टस्य K₁₀ **67c** गम्य] CK₈₂K₁₀E; गत्य K₇ **67d** स निवेदितः] CK₁₀E; सनिवेदितः K₈₂, संनिवेदितः K₇ **68ab** श्रेष्ठमहो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्रेष्ठ अहो C₀₂ **68cd** गन्धमहो फलं] corr.; गन्धमहो फल C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E, गन्धमहो गन्धमहो फल C₄₅^{ac}, गन्ध अहो फल K₁₀, गन्धो फलं अहो K₇

तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च मन्दरे ।
 देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ॥ १२:६९ ॥
 अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हं च न संशयः ।
 दौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥
 ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।
 आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥
 राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
 कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं पूर्वं मनोहरम् ॥ १२:७२ ॥
 स्वादुमूलं फलं कन्दं दृष्टं पूर्वं न तादृशम् ।
 रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३ ॥
 सद्य एवोपयुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
 कीदृशं स्वाद विज्ञानमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४ ॥
 ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
 अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५ ॥
 सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
 न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६ ॥
 केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
 तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वान्वाप्तवान् ॥ १२:७७ ॥

69a तत्फ०] CK₈₂K₁₀K₇; यत्फ० E 69b मेरौ] C₉₄C₄₅K₈₂K₇^{pc}E; मेरौ C₀₂K₇^{ac}K₁₀ • मन्दरे]
 conj.; कन्दरे CK₈₂K₁₀K₇E 69c देवलोकिक] CK₈₂K₁₀^{pc}K₇E; देवलोकिक K₁₀^{ac} 69d मर्त्य उपजायते]
 em.; मर्त्यमुपजायते C₉₄, मर्त्यं सुपजायते C₄₅, मर्त्यमुपजायते C₀₂K₈₂K₁₀K₇, मह्यमुपजायते E 70a अहो]
 C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; अहो C₉₄, अहो E • सफलं] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; सफलम् C₉₄, तत्फलं E • भोक्ता]
 CK₈₂K₁₀E; भोक्तृ K₇ 70b राजार्हं च] C₀₂K₁₀; राजार्हश्च C₉₄C₄₅K₇E, राजार्हश्च K₈₂ 70c दौकयित्वा]
 CK₈₂K₇E; दौकयित्वा K₁₀ 71a त्वरित] K₈₂K₇E; त्वरितं CK₁₀ (unmetr.) 71b गृह्य] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 गृह्य C₄₅ • मनोहरम्] CK₈₂K₇; मनोहरम् K₁₀E 71c सुत्यैव] C₉₄C₄₅E; सुत्यैव C₀₂K₁₀K₇, संगत्य K₈₂
 71d स फलं] CK₈₂K₁₀K₇; तत्फलं E 72a स फलं] CK₈₂K₁₀K₇; तत्फलं E 72b विस्मयं] CK₈₂K₇E;
 विस्मय K₁₀ 72c श्रेष्ठि] CK₈₂K₁₀K₇; श्रेष्ठ E 72d फलं पूर्वं मनोहरम्] corr.; फलं × × × × हरम् C₉₄,
 फलं मर्त्यमुपजायते C₄₅, फलं पूर्वं मनोहरम् C₀₂K₈₂K₁₀K₇, फलं सर्वमनोहरम् E 73a मूलं फलं] K₇; मूलफलं
 CK₈₂K₁₀E 73ab कन्दं दृष्टं पू०] em.; कन्दं दृष्ट्वा पू० C₉₄K₈₂K₁₀, स्कन्दं दृष्ट्वा पू० C₄₅, स्कन्दं दृष्ट
 पू० C₀₂, कन्दं दृष्ट्वा पू० K₇, स्कन्दं दृष्ट्वा पू० E 73b तादृशम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तादृशं C₀₂, यादृशम्
 E 73d कारकम्] CK₁₀K₇E; कारकः K₈₂ 74a सद्य एवोपयुञ्जामि] CK₈₂K₁₀K₇; सद्य एव प्रभुञ्जामि E
 74c स्वाद विज्ञानम्] CK₈₂K₁₀K₇; स्वादु विज्ञानम् E 75a ततः] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ततः C₄₅ 75cd स्वादं
 सर्वं च] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; स्वादं × × × × C₉₄ 76b पद्यत] C₉₄C₄₅; पद्यते C₀₂K₈₂K₁₀E, दद्यत K₇
 76c वली०] CK₈₂K₁₀K₇; वली० E 77b दन्तो] CK₈₂K₁₀K₇; देहो E • दृढेन्द्रियः] CK₈₂K₇E;
 दृढेन्द्रिः K₁₀ 77c चक्षुर्बलप्राणा०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; चक्षुर्बलप्राणा० C₀₂, चक्षुर्बलं प्राणा० K₇, चक्षुर्बलप्राणा० E
 77d सर्वान्०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सर्वान् C₀₂ • सवान्] CK₁₀K₇E; सुवात् K₈₂

मन्त्री पुरोहितो ऽमात्यः सर्वे भृत्यजनास्तथा ।
 पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥
 राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
 प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥
 उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।
 कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥
 पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।
 केकर्यी दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥
 स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
 प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥
 न वनेन वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा ।
 केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥ १२:८३ ॥
 दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
 न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥
 श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
 अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्बचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥
 यदि नास्ति किं मे दत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।
 यत्रैको बहवो ऽत्रैव जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६ ॥

78a पुरोहितो ऽमात्यः] C₉₄C₀₂K₁₀; पुरोहितो मात्य C₄₅K₈₂K₇, पुरोहितामात्य E **78b** सर्वे भृत्यजनास्तथा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; जनास्तथास्तथा C₄₅ **78c** स्त्री] CK₈₂K₁₀K₇; स्त्रि E **78d** सर्वे] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E;
 × × C₉₄ • गताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; गतः C₀₂ **79b** परां] CK₈₂K₇E; परं K₁₀ **80a** राजा तं] CK₈₂K₇E; राजनं K₁₀ • श्रेष्ठिं] CK₈₂K₁₀K₇; श्रेष्ठ E **80b** दयः] CK₈₂K₁₀K₇; दय E **80c** कुरु] CK₈₂K₁₀K₇; शृणु E • भीमबलस्त्वेवं] C₄₅C₀₂K₈₂; भीमवस्त्वेवं C₉₄E, भीमबलस्त्वेव K₁₀, भीमबलस्त्वेवं K₇
81b उत्तम] CK₈₂K₁₀K₇; उत्तमः E **81c** केकर्यी दुर्बलां] K₈₂; केकर्यीन्दुर्बलान् C₉₄, केकर्यी C₄₅, केकर्यी दुर्बला C₀₂K₁₀E, केकर्यी दुर्बलां K₇ **81cd** वृद्धां पुनः] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; वृद्धा(× × C₉₄, वृद्धा पुनः C₀₂E
81d प्रापय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्राप C₀₂ **82b** श्रेष्ठी] C₀₂E; श्रेष्ठि C₉₄C₄₅K₈₂K₇, श्रेष्ठि K₁₀ •
 •बलस्तथा] CK₈₂E; •बलस्तदा K₁₀K₇ **82c** उवाच ह] CK₈₂K₁₀K₇; उवाचाह E • राजानं] CK₁₀K₇E;
 राजान K₈₂ **83a** न वनेन] CK₈₂K₁₀K₇; न फलेदं E **83ab** राजन्न] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; राजान्न C₄₅K₁₀
83c कुलं] CK₈₂K₁₀E; कुल K₇ **84a** ऽस्मि तेन] CK₈₂K₇; स्मिन्तेन K₁₀, ऽस्मि तव E **84b** दत्तो ऽसि] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; दत्तासि C₀₂, दत्तो स्मि K₈₂, प्राप्सोषि E **84c** ते] CK₈₂K₁₀K₇; च E **84cd** राजन्वक्तुं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; रा× ×कुम् C₉₄, राजान्वक्तुम् C₀₂ **84d** वैदेशिनं नरम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; वैदेशिनन्नरम् C₉₄,
 वैदेशिनं नरः K₁₀, च देहि तन्नरः E **85a** •बलं] C₉₄C₄₅ (unmetr.); •बलं C₀₂K₈₂K₁₀K₇E **85c** अमात्यं] CK₈₂K₇E; अमात्यं K₁₀ • पुत्रस्त्वं] CK₈₂K₁₀E; पुत्रं त्वं K₇ **86a** किं मे दत्तं] K₇; किमे दत्तं CK₈₂K₁₀,
 किमेदत्तं E **86b** मार्गितो] CK₈₂K₁₀K₇; मार्गितो E • भवान्] CK₈₂K₁₀E; भगवन् K₇ **86c** यत्रैको बहवो ऽत्रैव] C₄₅; यत्र ह्येको बहवो त्र C₉₄K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), यतश्चैक बहून्तत्र C₀₂, यत्रैको बहून्तत्र E **86d** जायन्ते] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जायते C₀₂

आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
 अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७ ॥
 अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।
 छेद्यश्चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधम ॥ १२:८८ ॥
 ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
 अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्रं व्रजत्यरम् ॥ १२:८९ ॥
 मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
 सद्यो ऽस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९० ॥
 यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वादेशय त्वरम् ।
 तत्फलेन विना भद्रं दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१ ॥
 विपुल उवाच ।
 जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशिभवनं तव ।
 कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२ ॥
 फलं वा न पुनस्त्वन्यदातुं शक्यं न केनचित् ।
 सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३ ॥
 वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
 मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४ ॥
 तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
 त्वया मया च गत्वैव याचावः प्लवगाधिपम् ॥ १२:९५ ॥

87d C₀₂ breaks off here missing one folio (f. 291); it resumes at 12.113d in f. 292.

87b तेनैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; तेनैव C₀₂ 87c अवश्यं तेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अवश्यं C₉₄ •
 गन्तव्यं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; गन्तव्यं C₄₅ 87d मार्गय] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मार्गयः E 88a अदत्त्वा]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अदत्त्वा K₁₀, अदत्त्वाफत्वा K₇^{ac} 88c छेद्यश्च] K₈₂; छेद्ये च C₉₄K₁₀, छेदे च C₄₅K₇,
 छेद्य च E 88d अधम] C₄₅; अधमः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E 89a बलः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; बल K₈₂
 89b शशिप्रभम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; शशी प्रदम् E 89c अलङ्घ्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; अलङ्घ्य K₁₀, उवाच
 E • राज्ञः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; राजा K₁₀ 89d कुलपुत्रं व्रजत्यरम्] C₉₄C₄₅K₇; कुलपुत्र व्रजनरं K₈₂,
 कुलपुत्रं व्रजनरं K₇, कुलपुत्र व्रज त्वरम् K₁₀E 90a पुत्र त्वं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुत्रस्त्वं E 90b वध्यो]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वध्यौ K₁₀ 90c सद्यो ऽस्ति] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; सद्योऽस्ति C₉₄, यद्यस्ति E 91a प्राप्तं]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇; प्राप्तं C₄₅, प्राप्ति E 91b देशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; देशयत् K₁₀, देशयन् E • त्वरम्]
 conj.; तव C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E 92d प्राप्नुयाम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; प्राप्नुयाम् K₈₂, प्राप्तो ऽयम् E • हमद्य
 वै] C₉₄C₄₅K₈₂E; हमद्य वै K₁₀, हमद्य वैः K₇ 93a वा न] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; वा C₄₅ 93ab अन्यदातुं]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; अन्य दातुं K₇ 93b शक्यं न केनचित्] C₄₅K₈₂K₁₀E; शक्यं न केनचित् C₉₄, शक्यं न तेनचित्
 K₇ 93d आसीनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; आशीतः C₄₅ • श्रान्तः] C₉₄K₈₂K₇E; श्रोतः C₄₅, सान्तः K₁₀
 94b मम] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मम E 94c तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तुभ्य K₁₀ 94d अधिपे]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अधिप K₁₀ 95d च गत्वैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; त्वगत्वैव K₇ • याचावः] C₄₅; यो
 वासः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • अधिपम्] C₄₅; अधिपः C₉₄K₈₂K₁₀K₇E

श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
 यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥
 रुद्र उवाच ।
 तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
 विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥
 अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायां समाश्रितः ।
 मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥
 वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम ।
 पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥
 वानर उवाच ।
 गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।
 पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥
 विपुल उवाच ।
 अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
 अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥
 वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
 ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥
 गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वामहं पुनरागतः ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥
 गन्धर्वराज उवाच ।

96a तथेत्याह] C₉₄K₁₀E; तथेत्याह C₄₅K₈₂K₇ 96b गच्छामः] C₄₅K₈₂K₁₀E; ग×मस् C₉₄, गच्छाम
 K₇ 96c प्राप्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; प्राप्त E 96d तुभ्यं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; तुभ्य K₁₀ 97a गिरिं]
 C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; गिरि C₄₅ 97b मानः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; मानाः E 97d वानरः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 वानर C₄₅ • प्लवगां] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; प्लगां C₉₄ 98a वानरश्रेष्ठो] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; वानरः श्रेष्ठो K₇,
 वानरः श्रेष्ठो E 98b वृक्षच्छायां] K₇; वृक्षच्छायां C₉₄, वृक्षच्छाया C₄₅K₁₀E, वृक्षछायां K₈₂ 99a वानर]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; वानरं K₁₀ • •र्थ] C₉₄K₈₂K₇E; •र्थ C₄₅K₁₀ 99b मृत्युर्भो] C₉₄C₄₅K₇E; मृत्यु
 भो K₈₂K₁₀ 99c दत्तं] C₉₄K₇E; दत्तं C₄₅K₈₂K₁₀ • फलमन्यं] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; फलमन्यं K₈₂
 99d •हि वानर जीवय] C₉₄; •हि वानर जीवयः C₄₅, •हि वानर जीवयः K₈₂K₁₀, •हि वान जीवय K₇, •हि वा न च जीवये
 E 100a तु मे दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तु मे दत्तं K₁₀, मम दत्तं E 101a अदत्त्वा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E;
 अदत्ता K₇ 101b जीवितुं] C₉₄C₄₅K₇E; जीवितुं K₈₂, जीवितं K₁₀ • भवेत्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; भवेत्
 K₈₂ 101c अथवा तत्र] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; अ×××त्र C₉₄ 101d चित्ररथः] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; चित्ररथः
 C₄₅, चित्ररथ K₈₂ 102b एवं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; एवं C₄₅ 102c ततश्चिं] C₉₄C₄₅K₈₂; ततश्चिं K₁₀,
 तत्र चिं K₇E 102d अब्रवीत्] C₉₄C₄₅K₇E; •वीत् K₈₂^{ac}, •वीवीत् K₈₂^{pc}, •ब्रवी K₁₀ 103b त्वामहं पुं]
 conj.; त्वन्वयम् C₉₄K₇, त्वात् ह्यम् C₄₅, त्वत् ह्यं पुं K₈₂, त्वत् ह्यं पुं K₁₀E 104 गन्धर्वराज उवाच] C₄₅;
 गन्धर्वराजोवाच C₉₄K₁₀E, गन्धर्वराजोवाच K₈₂, गन्धराज उवाच K₇

सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥
 कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति प्लवङ्गम ।
 सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥
 गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह प्लवङ्गमः ।
 सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥
 गन्धर्व उवाच ।
 कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।
 पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥
 सूर्य उवाच ।
 सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
 स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥
 अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
 तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥
 रुद्र उवाच ।
 गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।
 उवाच सूर्यः सोमाय करुणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११० ॥
 सोम उवाच ।

104a गतश्चास्मि] C₄₅K₈₂K₇E; गतश्चास्मि K₁₀ **104b** तेन दत्तं] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 ×××त्तम् C₉₄ **104c** दत्तं] corr.; दत्तं C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E **104d** सुहृदो] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E;
 सुहृदो C₄₅ **105a** ऽन्यत्फलमादास्ये] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽन्यत्फल दास्यामि E **105b** मम नास्ति प्लवङ्गम]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇; मम नास्ति प्लवङ्गमः K₈₂, मत्तो ऽस्ति प्लवङ्गमः E **105cd** गमिष्यामस्तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀;
 गमिष्यामस्तत्र K₇, गमिष्यामि तत्र E **106b** तथेत्याह] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; तथेत्याह C₄₅ **106c** प्राप्ता]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; प्राप्ताः K₇ **106d** दय सर्वशः] conj.; दयस्सर्वशः C₉₄ (unmetr.), दयः सर्वशः C₄₅K₈₂K₇E
 (unmetr.), दय सर्वश K₁₀ **107** गन्धर्व उवाच] C₄₅K₈₂K₁₀K₇; गन्धर्व उवाच C₉₄, गन्धर्वराजोवाच E
107ab प्राप्तस्त्वम्] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; प्राप्त त्वम् K₈₂ **107b** काशं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; काशं K₁₀
107c फलं त्वन्यम्] C₉₄K₈₂K₇; फलं त्वम् C₄₅, फलं त्वन्यम् K₁₀E **107d** नाशय] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; अनामयः
 K₁₀, नाशयः E **108ab** स्मि तेन] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; स्मिन्तेन K₁₀ **108b** दत्तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 दत्तं K₁₀ **108c** वासि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; वाभिः K₈₂, एवाति K₁₀, वाभिः E **108d** सुहृदत्वान्मया]
 C₉₄C₄₅K₁₀K₇; सुहृदत्वान्मया K₈₂, स च दत्ता मया E **109a** अन्यद्दातुं] K₈₂K₇E; अन्य दातुं C₉₄C₄₅,
 अन्य दातुं K₁₀ **109b** पुराद्य] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; पुराद्य E **109c** तं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; त
 K₁₀ • विकल्पेन] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विकल्पेन C₉₄ **109d** पुत्रं] C₄₅K₈₂K₇E; पुत्रं C₉₄K₁₀
110 रुद्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; महेश्वर E **110a** गताः] C₄₅; गत C₉₄K₈₂K₁₀, गतः K₇E **110b** हि]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; omitted in K₁₀ **110a** सूर्यः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सूर्य K₁₀ **110d** करुणा •]
 C₄₅; कारणा C₉₄K₈₂K₁₀K₇E • पेक्षया] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; पेक्षणा K₁₀ • शशिम्] C₉₄C₄₅K₈₂;
 शशिर्न K₇, शशि K₁₀E

किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
 फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुत्तवा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११ ॥
 सूर्य उवाच ।
 यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।
 न दत्तासि फलमन्यन्मया वध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२ ॥
 सोम उवाच ।
 आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्ववाहितो भव ।
 इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं स फलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३ ॥
 गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
 एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४ ॥
 सोम इन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
 पूर्वदत्तफलमन्यदेहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५ ॥
 इन्द्र उवाच ।
 यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
 विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६ ॥
 सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।
 सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७ ॥

113d C₀₂ resumes here with दत्त मे भवान् **117cd** This folio side in K₁₀ (verses 12.117–138) is faded and most of it is difficult to read, thus its readings reported are less reliable than usual.

111a °गतो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; °गता K₁₀ **111b** तत्र] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; तव E • °कर] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; °कर: E **111cd** पुनस्त्वन्यन्मुत्तवा त्वन्यत्क.] corr.; पुनस्त्वन्य मुत्तवा त्वन्यत्क. C₉₄, पुनस्त्वन्यन्मुत्तवास्त्वन्यं क. C₄₅, पुन: त्वन्य मुत्तवा त्वन्यत्क. K₈₂, पुनस्त्वन्य मुत्तवा त्वन्यत्क. K₁₀, पुनस्त्वन्यत्मुत्तवा त्वन्यत्क. K₇E **112a** शक्यं फलं देहि] C₉₄K₈₂K₇E; काफलन्देहि C₄₅^{ac}, काफलन्देहि C₄₅^{pc}, शक्य फलं देहि K₁₀ **112b** अन्यन्न] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀; अन्यत्वं K₇, अन्यन्न E **112cd** फलमन्यन्म.] C₉₄C₄₅K₁₀K₇; फलमन्यन्म. K₈₂, फलं मन्ये म. E **112d** वध्यो] K₇; वध्यो C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀, वध्यो E • भविष्यसि] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; भविष्यति C₄₅ **113a** वक्ष्यामि] C₉₄C₄₅K₁₀K₇E; वक्ष्यामि K₈₂ **113d** दत्त मे] CK₁₀K₇E; दत्त मे K₈₂ **114a** गत्वैवेन्द्र.] C₉₄; गत्वैवेन्द्र. C₄₅K₁₀K₇, ★★ C₀₂, गत्वैवेन्द्र. K₈₂, गन्धर्वेन्द्र. E **114b** °र्थयामः] CK₁₀K₇E; °र्थयामा K₈₂ • सहैव तु] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E; सहैव तु C₀₂, सहैव तु: K₇ **114c** कुर्म] CK₈₂K₇; कर्म K₁₀, सोम E **115a** सोम इन्द्र.] K₇; सोमेनेन्द्र. CK₈₂E, सोमेनेन्द्र. K₁₀ • °चेदं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °चेन्द्र C₀₂ **115c** पूर्व.] CK₈₂K₇E; पूर्व K₁₀ **115cd** °न्यदेहि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °न्य देहि C₀₂ **115d** शक्र] CK₈₂K₁₀K₇; शक्र E • वै] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; वै: C₄₅ **116b** °कर] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; °कर: C₄₅E **116c** विष्णुहस्तान्मया] CK₈₂K₇E; विष्णुहस्ता मया K₁₀ **116d** फलं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; फल C₄₅ **117b** °लोकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; °लोक C₀₂ • °श्वर] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; °श्वर C₄₅, °श्व★ K₁₀ **117c** सर्व एवोपजग्मुस्ते] C₄₅C₀₂K₈₂K₇E; सर्व एवोपजग्मुस्ते C₉₄ (unmetr.), ★★★★★★ K₁₀ **117d** फलार्थं मधुसूदनम्] CK₈₂E; ★★★★★★ K₁₀, फलार्थं मधुसूदनम् K₇

एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
 मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८ ॥
 उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९ ॥
 विष्णुरुवाच ।
 पूर्वदत्तफलस्यार्थे तच्च सर्वमिहागताः ।
 न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२० ॥
 इन्द्र उवाच ।
 ब्रह्माण्डमपि भेतुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
 अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१ ॥
 एवमुक्तः पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।
 फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२ ॥
 उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
 ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३ ॥
 मया दत्तं फलं त्वेकं किमन्यदातुमिच्छसि ।
 प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४ ॥
 तवोपरोधादेवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
 एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५ ॥
 इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।

✧

118a एवमुक्त्वा गताः सर्वे] CK₈₂; ★★★★★★ K₁₀, एवमुक्त्वा गताः सर्वे K₇, एवमुक्ता गताः सर्वे E **118d** विष्णुलोकं] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; विष्णुलोक C₀₂, ★★★★★ K₁₀ **119d** धर] CK₈₂K₁₀K₇; धरम् E **120** विष्णुरुवाच] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇; विष्णुरुच C₉₄, omitted in K₈₂, विष्णु उवाच E **120a** दत्तम्] CK₈₂K₁₀K₇; दत्तं E • ०र्थे] CK₈₂K₁₀K₇; ०र्थे E **120c** शक्नोमि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शक्नोति C₄₅ • फलं दातुं] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; फलंदातुं C₀₂ **120d** त्वन्यत्करोम्यहम्] K₇; त्वन्यं करोम्यहम् C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E, ★★★★★★म्यहम् K₁₀ **121a** ब्रह्माण्डम्] CK₈₂K₁₀E; ब्रह्माण्डम् K₇ • भेतुं त्वं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; भेतु त्वं C₄₅, भर्तुत्वं E **121b** शक्नोषि] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; शक्नोति C₄₅ **121c** अशक्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; अशक्यं C₄₅ **121d** उत्तम] CK₈₂K₁₀K₇; उत्तमम् E **122a** एवमुक्तः पुनर्विष्णुः] C₄₅; एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः C₉₄C₀₂K₈₂K₇E, ★★★★★ पुनर्विष्णुः K₁₀ **122b** पुरन्दरम्] CK₈₂K₁₀E; पुरदरं K₇ (unmetr.) **122d** सर्वं शक्नोमि] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सर्वं शक्नोसि C₀₂, ★★ शक्नोमि K₁₀ **123c** मम] CK₈₂K₁₀K₇; ममा० E **123d** तत्फलैकं] CK₁₀K₇E; तत्फलैकं K₈₂, तत्फलैकं K₈₂ • पुरन्दर] CK₈₂K₁₀E; पुरन्दरं K₇ **124a** दत्तं] C₀₂K₁₀; दत्तम् C₉₄C₄₅K₈₂K₇E • त्वेकं] CK₈₂K₁₀E; त्वैकं K₇ **124b** इच्छसि] C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; इच्छति C₉₄ **124c** प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] CK₈₂K₁₀K₇; प्रार्थया च गत्वैवं E **124d** इष्टिप्रजा०] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; इष्टिं प्रजा० C₄₅E, इष्टिप्रजा० C₀₂ **125a** तवो०] CK₈₂K₁₀K₇; ततो० E • ०रोधादेवे०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०रोधादेवे० C₀₂K₁₀, ०रोधादेवे० E **125b** महम्] CK₈₂K₁₀K₇E; मह K₁₀ **125c** गताः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; गता C₀₂E **125d** पुरस्कृत्य] CK₈₂K₁₀E; पुनस्कृत्य K₇ • जनार्दनम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; जनार्दन C₀₂ **126a** इन्द्रः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; इन्द्र C₀₂ • सूर्यः शशी चैव] C₉₄C₄₅K₈₂K₇; सूर्य शशी चैव C₀₂K₁₀, सोमश्च सूर्यश्च E

विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥
 ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
 दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥
 अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 मन्दारतलशोभानि वैदूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८ ॥
 प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
 प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥
 पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
 पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥
 सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
 वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥
 सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
 अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥
 अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।
 विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥
 ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
 तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥

133 cf. ŚDhŚ 10.41 (on the results of an observance): सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः । रुद्रकन्यासमाकीर्णमहावृषभसंयुतैः ॥

126c विपुलः] CK₇E; विपुल K₈₂K₁₀ 126d द्वयं तथा] E; द्वयस्तथा CK₈₂K₁₀K₇ 127a लोकं] CK₈₂K₇E; लोक K₁₀ 127c सदो] CK₈₂K₁₀K₇; सर्वे E • रम्यं] CK₈₂K₇E; रम्यां K₁₀ 128c तलः] CK₈₂K₁₀K₇; तरुः E 128d वैदूर्यः] CK₈₂K₁₀K₇; वैदूर्यः E • कुट्टिमान्] corr.; कुट्टिमाम् C₉₄, कुट्टिमां C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀K₇, कुट्टिमम् E 129b वज्रकाञ्चनवेदिकाम्] C₉₄C₄₅K₈₂; वज्रकाञ्चनवेदिका C₀₂K₇E, ★★★★★★का K₁₀ 129c प्रवालस्फाटिको जाल] CK₇; प्रवालस्फणिको जाल K₈₂, प्रतालस्फाटिको जाल K₁₀, प्रवालस्फटिको जाला E 129d श्लोकः] CK₇E; श्लोकं K₈₂K₁₀ 130a पश्यते] CK₈₂K₁₀K₇; दृश्यन्ते E • विपुलः] CK₈₂K₁₀K₇; विपुलाः E 130c पुष्पाः] CK₈₂K₁₀; पुष्पः K₇E • ग्राः] em.; ग्रा CK₈₂K₇, ग्रा K₁₀, ग्रा E 130d फलानामितका] CK₈₂K₁₀K₇; फलानामितकां E 131a सर्वः] C₄₅K₈₂K₁₀E; सर्वे C₉₄C₀₂K₇ • वृक्षाः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वृक्षा C₀₂ • मया] CK₈₂K₁₀E; मयो K₁₀ 131b सर्वः] CK₈₂K₁₀K₇; सर्वे E 131c गुल्मः] CK₈₂K₁₀K₇E; omitted in K₈₂ • वल्ली] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; वली C₀₂ 132a सर्वे] C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; सर्वे C₉₄, सर्वः C₀₂ • दृष्टा] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; दृष्टा C₄₅, दृ K₈₂ 132b श्लेष्मणः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; श्लेष्मण C₀₂ 132c भौमं] CK₈₂K₁₀E; भौमः K₇ 133ab अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम्] CK₈₂K₇E; ★★★★★★★★★★ K₁₀ 133cd विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम्] C₄₅C₀₂K₈₂K₇; विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् C₉₄, ★★★★★★★★★★ K₁₀, omitted in E 134b कोटिः] CK₈₂K₁₀E; कोटिः K₇ 134d शोभिते] CK₈₂K₇E; शोभिता K₁₀

चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
 चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥
 चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
 गायत्री वेदमाता च सावित्री च सूरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥
 व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
 वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥
 श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।
 इतिहासः पुराणं च सांख्य योगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।
 अथर्ववेदोऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासते ॥ १२:१३९ ॥
 ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् ।
 गां च अर्घ्यं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥
 मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
 देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः प्लवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥
 विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
 साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥

135a ०मूर्तिश्च०] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०मूर्तिच० C₀₂; ०मूर्तिश्च० K₁₀ **135ab** ०वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E;
 ०वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः C₀₂; ०वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः K₁₀ **135c** चतुर्वेद०] CK₈₂K₁₀E; चतुर्वेद० K₇ **135cd** देवश्च०]
 C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; देवच० C₀₂ **136ab** ०वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते] C₉₄C₄₅K₇E; ०वेदवृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते
 C₀₂; ०वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते K₈₂; वे० K₁₀ **136c** गायत्री वेदमाता च] CK₈₂K₇E;
 K₁₀ **137a** व्याहृतिः] C₉₄K₇E; व्याहृतिः C₄₅; व्याहृतिः C₀₂; व्याहृति K₈₂; K₁₀ •
 प्रणवश्चैव] C₄₅K₈₂K₇E; प्रणवश्चैव C₉₄; प्रणवश्चैव C₀₂; K₁₀ **137b** मूर्तिमान्समुपासते] CK₈₂K₇E;
 K₁₀ **137c** वौषट्कारो वषट्कारो] C₉₄C₀₂K₈₂E; omitted in C₄₅; K₁₀; वौषट्कारो च
 (स)त्कारो K₇ **137d** ०कारः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०कार C₀₂ **138b** ०शास्त्रं समूर्तिमत्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E;
 ०शास्त्रसमूर्तिमान् C₀₂E **138c** इतिहासः पुराणं च] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; पुराणश्च C₄₅E; K₁₀ **138d** सांख्य
 योगः] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; सांख्य योग C₀₂; K₁₀ • पतञ्जलम्] CK₈₂K₇E; K₁₀; पतञ्जलि E
139a आयुर्वेदो धनुर्वेदो] C₉₄C₄₅K₈₂K₇E; ०वेद धनुर्वेद C₀₂; K₁₀ **139b** वेदो गान्धर्वमेव]
 C₉₄K₈₂; वेदो गान्धर्वमेव C₄₅; वेद गान्धर्वमेव C₀₂; K₁₀; वेदो गान्धर्वमेव K₇; वेदो गान्धर्वमेव E **139c** अथर्ववेदो
 ०न्यवेदाश्च] E; अथर्ववेदान्यवेदाश्च C₉₄K₈₂K₇; अथर्ववेदान्यवेदश्च C₄₅ (unmetr.); अथर्ववेदान्यवेदाश्च C₀₂; अथर्ववेदान्यवेदां
 च K₈₂; K₁₀; अथर्ववेदान्यवेदश्च K₇ **139d** मूर्तिमान् समुपासते] CK₈₂K₇E; K₁₀
140ab ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम्] CK₈₂K₇E; K₁₀ **140c** अर्घ्यं च]
 C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇; अर्घ्यश्च C₄₅; अर्घ्यश्च E **141c** रविः सोमो] CK₈₂K₇; रविः सोमो K₁₀; शशी सूर्यो E
141d गन्धर्वः] CK₇E; गन्धर्व K₈₂; K₁₀ • प्लवगेश्वरः] C₉₄C₄₅C₀₂K₈₂E; प्लवगेश्वरः C₄₅; K₁₀
 K₁₀; प्लवगेश्वरः K₇ **142a** विपुलश्च महासत्त्व] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; विपुलश्च समासत्त्व C₄₅; K₁₀
142b आस्यतां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; आस्यता C₄₅ • ०आसने] CK₈₂; ०आसने K₇; ०आसने K₁₀E
142c साधु भो] C₉₄C₀₂K₈₂K₇E; साधु हो C₄₅; K₁₀ **142d** विपुलं तपः] K₈₂K₁₀E; (वि)पुलं तपः
 C₉₄; विपुलतपः C₄₅C₀₂K₇

साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
 तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा ।
 भुङ्क्षु भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥
 इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
 सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥
 तवार्थायोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
 यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन ।
 यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
 वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
 उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥
 विपुल उवाच ।
 भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
 स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।
 स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ॥ १२:१४९ ॥

143b श्रिय] $C_{94}K_{10}K_7$; श्रियः C_{45} , श्रियः $C_{02}K_{82}E$ **143c** तोषिताः] $CK_{10}K_7$; तोषिता $K_{82}E$
144a रुद्राः] CK_{82} ; रुद्रा $K_{10}K_7E$ **144b** साध्याश्विनौ] K_{10} ; साध्याश्विन्यौ $C_{94}C_{45}K_{82}$, साध्याश्विन्यो
 $C_{02}K_7$, साध्या यक्षो E • मरुत्तथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; मरुत्तथा C_{02} **144c** भुङ्क्षु] $CK_{82}K_7$; भुत्ता
 K_{10} , भुक्ष E • भोगान्यथोत्साहं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; भोगा यथोत्साहं K_{10} , भोगा यथेत्साह C_{02} **144d** लोके]
 $CK_{82}K_7E$; लोक K_{10} **145a** कोटीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$; कोटीनि C_{02} , कोटीना K_{10} **145b** तवार्थायोप.]
 $C_{94}K_{82}K_7E$; तवायोपि. C_{45} , त्वयार्थं याव. C_{02} , तवार्थायोप्र. K_{10} • कल्पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; कल्पितं C_{02} ,
कल्पि* $K_{10}K_7$, कल्पितान् E **145c** सहस्राणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; सहस्राणा C_{45} **145d** अप्सरा]
 $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; अप्सरो C_{02} • रूपिणी] $CK_{82}K_{10}K_7$; रूपिणि E **146a** तवार्थायो.] C_{94} ;
तवार्थायो. $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, तवार्थायो. C_{02} , तवार्थायो. E **146b** सर्पन्ति] $CK_{82}K_{10}E$; षप्यन्ति K_7 •
भूषिताः] $CK_{10}K_7E$; भूषितः K_{82} **146d** परार्धानि] $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; पराणि C_{45}^{ac} • धन]
 $CK_{82}K_{10}K_7$; धनाः E **146f** पभुज्यताम्] $CK_{82}K_7E$; प्रभुज्यताम् K_{10} **147b** विपुलो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$;
omitted in C_{45} , विपुले C_{02} **147c** भयत्रस्त] E ; भयस्तत्र $CK_{82}K_{10}$, भयस्त्रत्र K_7 **147d** अश्रु.]
 $CK_{82}K_{10}E$; अश्रु. K_7 • पूर्णा.] $CK_{82}K_7E$; पूर्ण. K_{10} **148a** शिरसा] $CK_{82}K_{10}^{pc}K_7E$; शिर
 K_{10}^{ac} **148c** मधुरं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$; मधुर. C_{45} **148d** लोक.] $CK_{82}K_{10}K_7$; लोके E
149c स्वप्नभूतमिवा.] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$; स्वप्नमितमिवा. C_{02} **149f** बुद्धिर्जातान्धचेतना] C ; बुद्धिर्जातान्धचेतना
 K_{82}^{ac} , बुद्धिर्जातान्धचेतना K_{82}^{pc} , बुद्धि जातान्धचेतना K_{10} , बुद्धि जातात्वचेतना K_7 , बुद्धिर्जातो ऽन्धचेतनः । मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि
ज्ञानातीतं परात्परम् ।। E

तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरात्
 भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
 नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
 तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५० ॥
 श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मनयित्वा यथावत्
 आहूतसम्प्लवान्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।
 गर्भावासं न च त्वन्न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णम्
 छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५१ ॥
 महेश्वर उवाच ।
 ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५२ ॥
 इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।
 साध्यादित्यैर्मरुद्भुवैर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५३ ॥
 अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।
 स्वशरीरं दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५४ ॥

151d cf. Manu 1.98cd: स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते and Manu 12.102cd: इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते

150a तुभ्यं] CK₈₂K₇; तुभ्यंस् K₁₀, नमस् E • त्रैलोक्य •] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; त्रैलोक्य • C₄₅ • बन्धो] CK₁₀K₇E; ऽवन्तो? K₈₂ • ऽघोरात्] C₄₅; ऽघोरस् C₉₄C₀₂K₁₀E, ऽघोरः K₈₂, ऽघोरात्? K₇ **150b** साज्जर •] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; ऽसा जर • C₀₂, ऽसाज्जनु • E • मरण •] CK₈₂K₁₀K₇E; ऽण • K₁₀^{ac} • भयात्] E; भयं CK₈₂K₁₀K₇ **150c** नित्यं] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; नित्य • C₄₅ (unmetr.) • रोगा •] CK₈₂K₁₀K₇; ऽरागा • E • वासमनियत •] C₉₄C₀₂K₁₀K₇E; वासमनियत • C₄₅, वासमनियत • K₈₂ • वपुषं त्राहि मां] C₉₄C₀₂K₈₂K₁₀K₇E; ऽवपुष त्राहि मां C₄₅ • कालपाशात्] CK₈₂K₇E; कापाशात् K₈₂^{ac}, कालपाशान् K₁₀ **150d** तिर्यं चान्योन्यभक्षं] CK₈₂K₇; तिर्यं चान्योन्यभक्षं K₁₀, तिर्यश्चान्योन्यभक्षं E • शतशस्त्राहि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ऽसतस त्राहि C₀₂ **151a** श्रुत्वैवोवाच] CK₈₂K₁₀K₇; श्रुत्वैव वाच E • मति] C₀₂E; मतिः C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.) • मानयित्वा] CK₈₂K₁₀; माणयित्वा K₇, मानयंवा E • यथावत्] CK₈₂K₁₀K₇E; वत् K₈₂^{ac} **151b** आहूत] CK₈₂K₁₀K₇; आभूत E • सम्प्लवान्ते] C₀₂; सम्प्लवन्ते C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀E, संप्लवन्ते K₇ • भविष्यसि] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; भविष्य C₀₂, अविपलि E • मे जन्मलोभो न] CK₈₂; मे जन्मलोभो न K₁₀K₇, यजन्मलाभानु E • भूयः] CK₈₂K₁₀E; भूय K₇ **151c** वासं न च त्वन्न] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; वासन्न C₄₅, वासा न च त्वन्न C₀₂, वासानुबन्धं न E • पुनमरणं] C₀₂E; पुनमरणं C₉₄K₈₂K₁₀K₇ (unmetr.), पुनर्मण C₄₅ • पूर्णम्] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; पूर्णं C₀₂ **151d** शत्रुं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; शत्रु C₄₅C₀₂ • परमं] CK₈₂K₇E; परम K₁₀ **152b** विष्णुना] C₉₄EK₈₂K₁₀K₇; omitted in C₄₅, विष्णुनात् C₀₂ **152d** महः] C₉₄K₇E; मह C₄₅C₀₂K₈₂K₁₀ **153a** रविणा] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇; रविना C₀₂, शशिना E **153b** सोमेन] CK₈₂K₁₀K₇; सूर्येण E • पुनः पुनः] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; पुन पुनः C₄₅ (unmetr.), पुन च पुनः पुनः C₀₂ **153a** दित्यैर्म •] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; दित्यै म • C₀₂ **153ab** रुद्रैर्विश्वेभिर्] E; रुद्रैर्विश्वेभि C₉₄K₈₂, रुद्रै विश्वाधि C₄₅, रुद्रै विश्वेभि C₀₂, रुद्रै विश्वे K₁₀, रुद्रैर्विश्वेभि K₇ **154c** स्वशरीरं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇; शशरीरो C₄₅, स्वशरीर C₀₂, सशरीरं E • प्राप्तः] C₄₅C₀₂; प्राप्तं C₉₄K₈₂K₁₀K₇E **154d** पूजया] CK₈₂K₁₀K₇; पूजनात् E

एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।
ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५५ ॥
॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

155b ०नेकानि] CK₈₂K₇E; ०नेकानि K₁₀ **155c** ब्रह्माणं] C₉₄K₈₂K₁₀K₇E; ब्राह्मणः C₄₅, ब्रह्माणं C₀₂
155d विष्णुर्वि०] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; विष्णु वि० C₀₂ • ०जगत्प्रभुः] C₉₄C₄₅K₈₂K₁₀K₇E; ०जगत्प्रभु
C₀₂ **Colophon:** वृषसार०] CK₈₂K₇E; वृष० K₁₀ • ०ख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः] CK₈₂K₁₀; ०ख्या(न
नामाध्यायो द्वादश K₇, ०ख्यानो नाम द्वादशो ऽध्यायः E